

В. Коваль

ММ

Українці

1

9

4

8

В. КОВАЛЬ

МИ УКРАЇНЦІ!

НІМЕЧЧИНА
1948

Обгортка художника В. Залуцького.

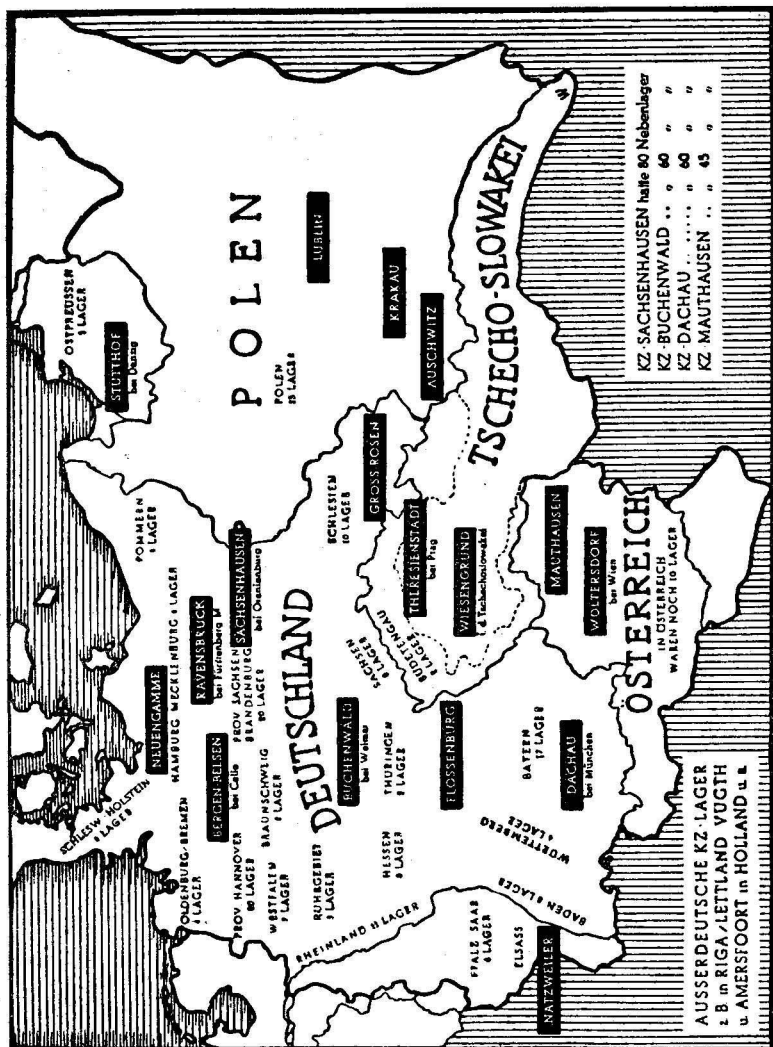
Фотознімки в розділі „Трагедія в Гарделеґен“ — це оригінали документів із справ судового процесу, що відбувся в Дахав у 1947 році над німецькими злочинцями з концентраційних таборів довкола міста Нордгавзен.

Всі права застережені автором.

**5 травня 1945 року,
Німеччина капітулювала!**

Для нас, українців, в'язнів німецьких концентраційних таборів, недобитих і недостріляних, прийшов час довго очікуваної волі. Незабутні хвилини визволення були не тільки відчуттям того, що ми знову стали людьми, вони для нас були найдорожчі ще й тим, що ми повернули собі наше національне ім'я.

А в т о р

В Німеччині нараховувалось більше 400 концентраційних таборів. Вони розподілялися на головні й т. зв. команди з числом ув'язнених від 150 тисяч до 50 осіб. Найбільші з поміж них були Саксенгаузен, Бухенвальд, Дахав, й Маттаузен. В окупованих державах німці також запровадили концентраційні табори. Так в Україні на місце большевицьких вони побудували свої під Миколаєвом, Січеславом (Дніпропетровськом), Юзівкою (Сталіним), Києвом, Львовом та іншими

НІМЕЦЬКІ ВОЄННІ ЗЛОЧИНЦІ перед міжнародним судом у Нюренберзі в 1946 році.

На лаві підсудних: Герман Герінг (в другому ряду знизу крайній зліва), поряд з ним праворуч Рудольф Гесс.

* *
*
*

На лаві підсудних перед Міжнародним Судом, що складався з представників США, Англії, Франції та СРСР відповідало 22 головні провідники націонал-соціалістичної Німеччини. Їх обвинувачувано в 4-х злочинах супроти людства:

1. Змова проти світового миру.
2. Підготовка плянів війни.
3. Ініціатива й ведення нападницької війни.
4. Воєнні злочини й злочини проти гуманності.

Серед злочинців відсутні Гітлер, Геббельс, Гімлер і Мартин Борман — замісник Гітлера. Перші три, перед капітуляцією Німеччини покінчили життя самогубством, пощо Бормана, то доля його не відома

Після піврічного слідства винесено присуд.

На кару смерти через повішення засуджено 12 обвинувачених: Герінга, Ріббентропа, Кайтеля, шефа Гестапо Кальтенбруннера, „опікуна“ Сходу Розенберга, Франка, Фріка, Штрайхера, „опікуна остарбайтерів“ Завкеля, Йодля, Зейс-Інкварта, Бормана (заочно).

На досмертне ув'язнення: Гесса, Функа і адмірала Редера.

На 20 років ув'язнення: Больдура фон Шіраха і Шпеєра.

На 15 років ув'язнення: Нейрата, на 10 років — адмірала Деніца.

Звільнено трьох обвинувачених Шахта, фон Папена, і Фріче.

Присуд виконано в ніч на 16 жовтня 1946 року.

Українці обвинувачують

На таємній конференції німецьких комісарів на Україні 6-го серпня 1942 року Герман Ґерінґ заявив:

„Я наміряюся нищити і це я буду дійсно робити. Ви не прийшли сюди, щоб працювати на користь цих людей, а щоб випомпувати з них все те, що тільки можливе. Наша ціль змусити українців до праці для Німеччини.“

Транспорт „остів“ до Німеччини з міста Кам'янського на Дніпропетровщині в 1943 році. Це ті, що пізніше поповнювали німецькі концентраційні табори.

На сторінці 9-й подано документ, що ілюструє розгул німецьких людоловів на Україні.

Achtung Achtung !

An alle für den Arbeitseinsatz in Deutschland bestimmten Einwohner von Kamenskoje, Baglej, Romankowo und Tritusnaja und deren Angehörige .

Wie sich im Laufe des heutigen Vormittages ergeben hat, will sich ein Teil der für den Einsatz in Deutschland vorgesehenen Personen dem Abtransport entziehen. Es wird nachdrücklichst darauf hingewiesen, daß jede Person die heute Dienstag, den 4.5.1943, bis 18 Uhr nicht im Sammellager Germaniastraße zur Abfahrt bereit erscheint durch Polizei abgeholt und mit schwersten Strafen bis zur Todesstrafe belegt wird.

Eltern und sonstige Angehörige der Arbeitspflichtigen werden gleichfalls zur Verantwortung gezogen.

Der Stadtkommissar
- Arbeitsamt -

Увара ! Увара !

До всіх пруснарок на працю в Німеччину належали м. Кам'янське, Баран, Полісське та Кривополь і їх родичі.

Аж на промові свод. гурт виступав, де яка частина пруснарок на працю до Німеччини хоре ухилялися від поїздки. Суворо наказується, що всі особи імовірно свободні, в'язники, 4. Мая 1943, до 18 години верже звітності на збірний лагер Германія вжурма готові до від'їзду, в разі не з'явки будуть вважатися поліцією з виміром штрафами аж до смертної казни.

Батьки, родичи мій, що повинні їм, нем повинності

Штадtkommissar

Бирма праці

Zur Kurlapung sind die Maßnahme zurechnung

Kommunales Amt 4 V. 43

Der Stadtkommissar

Abt. II

R. Pfeiffer

Ці документи в числі інших важливих матеріалів з діяльності німецьких окупантів, на Дніпропетровщині, були передані підпільній сітці ОУН („бандерівців“) м. Кам'янського, одним з її членів (С.О.), який займав відповідальну посаду в українському уряді міста.

„Українці! Ви будете рівні й вільні в
сім'ї Європейських Народів“.

(з німецьких пропагандивних відозв у 1941 році);

А Р Е Ш Т

Задзвонив телефон. Я простягнув руку і взяв рурку:

— Галло, редакція. . .

Почувся різкий голос:

— „Кто у телефона?“

Я відповів:

— Редактор. . . кого Вам треба?

Павза. . . Чути притишену розмову німецькою мовою. Я інстинктивно відчув, що мікрофон затиснуто рукою.

— „Галло, Ви слухаєте?“ — по якійсь хвилині закрипів голос.

— Так. . . слухаю. . .

— „Ето звонят с СД. Сегодня в три часа зайдіте к Шмідту. Понятно?“

Опановуючи хвилювання, я відповів:

— Добре. . .

Годинник на стіні показував дві.

Роїлись думки. . .

Зайти додому, попередить дружину, на всякий випадок попрощатися. . .

Позамикав шухляди й зайшов у контору.

— Пане Миколенко! — закликав співробітника і вийшов в коридор. Миколенко поспішив.

— Мене викликають в Гестапо, повідом кого слід. Якщо не вернусь о 4-ій, зайдеш до дружини і скажеш, де мене шукати. . .

— Бувай здоровий!

— До побачення. . . — промовив схвильовано Миколенко.

Я вийшов з редакції, зупинився на високому ґанку

й розглянувся.

Напроти через вулицю, в невеличкому скверику сидів на лаві мужчина. Крім нього людей не було видно.

Зміркував, надворі холодно, падає сніг, що за приємність у таку погоду сидіти тут у сквері. Чи не шпик?

Застебнув гудзики пальта, підніс догори комір і зійшов на тротуар. Хвилину затримавсь. . . .

Зайти додому?

Крадькома глянув на людину в сквері. Підозрілий тип підвівся й пішов до виходу з саду. За мною слідкують.

Зайду додому, лишу гроші й документи.

Годинник на мійській вежі вдарив пів на третю. Йдучи вулицею спостеріг шпика, що йшов тротуаром по другий бік.

Двері відчинила робітниця. Я пройшов повз неї, запитавши:

— Чи дружина вдома, де діти?

— Ще не прийшла, а діти сплять — відповіла.

Зайшов до кабінету, звільнив кишені від всього, що в них було. Лишив при собі тютюн, сірники і ключ від парадного. Взяв олівець, думав написати записку.

Для чого? Як шкода, що немає дружини. . .

Зайшов до спальні, подивився на дітей. Синочок розчервонівсь у вісні, донька теж. Накрив їх тепліше ковдрою.

— До побачення — сказав голосно, ще хвилинку затримавсь, потім тихо причинив двері і вийшов на вулицю.

Поодаць стояв шпик. Він задер голову й удавав, що дивиться на хрест високої церкви.

— Ех, ти, дурню, навіть слідкувати не вмєш, — подумав.

— І як це збудоване життя? Сам іду в руки ворога.

Раптом пригадав, що не лишив вдома годинник. Зупинився, зняв з руки, поклав до кишені й вернувся.

Підійшов до вікна в кухню, постукав.

Робітниця відчинила квартиру. Подав їй годинник і сказав:

— Нюся, передайте, будь ласка, дружині.

* * *

*

Нерішуче підійшов до дверей слідчого СД Шмідта й підніс руку. Хотів постукати.

В цю мить розчинилися двері. На поріг ступив перекладач Оскар — місцевий німець. Присадкуватий з втягнутою в плечі квадратовою головою, з чорною щетиною волосся. Садист був добре відомий мені слідствами кілька місяців тому.

З ледве помітною посмішкою він подивився мені в вічі й відійшов.

— Мене чекали — зміркував. Зняв кашкет і зайшов до кімнати.

Перекладач зачинив двері й лишився ззаду.

— Вдарить? — подумав я.

Ґестапівець Шмідт сидів за столом. Простягнувши ноги й відкинувшись на спинку крісла, він поклав обидві руки на стіл, тарабанячи по ньому пальцями. Бестія з обличчям інтеліґента, смуглявий, з густими чорними бровами допитливо дививсь на мене, не зводячи очей.

Я витримав погляд. . .

— „Бітте, немен зі плятц!“*) — промовив ґестапівець, вмощуючись на стільці й показавши рукою на табуретку біля столу.

Я зідхнув з полегшенням. Мені здалося, що пройшла ціла вічність.

— „Садісь!“ — підказав перекладач і підійшов до столу. Скориставшись неухважністю ґестапівців, я, наб-

*) Прошу, сідайте!

лижаючись до вказаного місця, обвів поглядом папери, на столі. Все зливалось до купи, я нічого не міг розпізнати. . .

А може й не дістались їм у руки? — була надія. Важка гнітюча тиша. . .

Слідчий уважно розглядає нігті на лівій руці, перекладач дивиться на портрет Гітлера, що висить на стіні над головою Шмідта.

Я сиджу на стільці, мов на голках. Удари мого серця такі відчутні, що мені здається — їх чують вони.

— Опануй нерви! — наказую собі. Непомітно дивлюсь на папери.

— Ні, серед тих, що лежать на столі мого письма не видно — переконую себе. Слідчий поволі відводить праву руку до вікна, що поруч столу і бере з нього тоненьку теку.

— Там вони! — блискавкою пройняло мозок.

— Так, так, без сумніву в тій теці мій звіт, вони його перехопили. . .

Мов молот б'є серце. На чолі виступив холодний піт. . .

Слідчий підводиться з місця, розкриває теку і просягає її мені.

Стримуючи нервову лихоманку, я беру теку до рук і. . . бачу свій звіт. Мій папір і моє письмо.

Перекладач, тлумачить російською мовою уривчасті фрази слідчого. Вони линуть до мене, ніби з далекої віддалі. . . .

— „Прочитай, может быть, забил что-нибудь“. . . .

В очах рябіє, рядки зливаються.

— Досить, виходу немає, все ясно — опановую себе.

— Ну і що ж, розстріляють. . .

І раптом все стає таким байдужим.

Цей звіт я передав три місяці тому, провідникові ОУН південної групи, після мого першого звільнення з Гестапо. Перед кількома днями під час арешту провідника і трьох підпільників він був у нього знайдений. Уважно, без хвилювання перечитую писане.

“Друже провідник!

Про деталі мого арешту звітувати не буду, бо Ви про це свого часу поінформовані, звітую лише про моє чотиримісячне перебування під слідством СД м. Х. та діяльність німецьких „визволителів“ в застінках Гестапо.

Слід зауважити, що ці ідіоти або удають із себе дурників в українських справах або навмисне пришивають організації націоналістів співпрацю з большевицькими бандами, щоб ліквідувати нас як комуністів, ховаючи від населення боротьбу підпілля ОУН проти німців. Спочатку мені намагалися закинути контакт з большевицькою бандою, що була розкрита на цьому терені за допомогою провокатора.

В список, що його склав провокатор, потрапив і я. Назвав він мене представником „бандуристів“,*) що тримав зв'язок з большевицькою організацією.

В дійсності зв'язок цей був, але тільки з нашими розвідниками (СБ) в большевицькій банді. Вони мали там довіря, бо перед війною займали провідні становища, як „віддані“ члени комуністичної партії. Коли ж провокатор якимсь чином довідався, що ОУН знає про існування большевицького підпілля, він, боячись нас, видав банду, членом якої був сам.

Очевидно, не знаючи нікого з наших, крім мене, він вплив до того списку моє прізвище. Три місяці з дня на день я чекав „приємности“ повиснути на шибениці як комуніст, однак всі „очні ставки“ з членами большевицької банди нічого не дали бо вони мене не знали. Наші розвідники до Гестапо не потрапили, бо втекли від аршту. Це врятувало мене.

Характерно, що більшість „членів“ большевицької банди нічого спільного з нею не мали і навіть не знали про її існування. Їхні прізвища гестапівці знайшли в списках “Революційной Організації“, що складала їх заздалегідь, намічаючи людей, яких мали пізніше завербувати. Прихильність тих людей до большевизму ватажки банди розцінювали по передвоєнній приналежності до комсомолу, піонерів і партії. Перебуваючи в камері з активом банди, ці жертви большевицької провокації кляли большевизм і німецьке визволення, а ті, що були членами банди говорили, що хотіли врятувати себе від большевиків, які йдуть на Україну. По трьох місяцях слідства,

*) Так провокатор називав „бандерівців“ у своєму доносі.

частину з них повішено, а частину розстріляно. Коли з бандою було скінчено, мене знову взяли на допит, але цим разом як члена ОУН. „Спецом“ в українських справах є слідчий з Райху Шмідт. Це дурень, що нічого в них не розбирається, і коли б не місцевий німець-перекладач, його б можна було легко обдурити. У перший день мені було показано кільканадцять портретів зокрема Т. Шевченка, І. Франка, Е. Коновальця та інших, щоб я вказав, хто саме з них Бандера. Я відповів, що про нього нічого не чув і не знаю. Тоді мене запитали, за яку Україну боровся Денікін та що я знаю про Мельника. Я відповів, що Денікін був білобандитський російський генерал, який воював проти України, а про Мельника теж нічого не знаю. Попередили, як почуву щось про Бандеру то, щоб сказав їм хто про те го ворив.

Тиждень пізніш я присягнув на портрет Гітлера що нікому нічого не скажу, що тут бачив, і був звільнений.

Загаломні данні. Найбільшими ворогами української визвольної справи є місцеві німці (фольксдойчі)-перекладачі СД. Перекладачів українців немає, Серед слідчих є російські білогвардійці з Німеччини. Вони поводяться з людьми гірше, ніж із собаками. Коли б не ці падлюки і місцеві фольксдойчі, що вирости між нами, німці з Райху в багатьох випадках були б безраді. Перекладачі-садисти. Навіть важко повірити, що ці колишні „советські громадяне“ так здичавіли. Поліцаї СД, серед яких є українці, до в'язнів ставляться добре, співчують і в багатьох випадках допомагають у зв'язках із зовнішнім світом. Жінки й дівчата, що працюють на кухні і прибиральницями, до в'язнів ставляться теж дуже добре.

За чотири місяці Гестапо в м. Х. знищило таку кількість українців: 102 розстріляно, 25 повішено і 150 відправлено до концтаборів. Інших національностей незначне число. Розстрілюють з п'ятниці на суботу десь о третій годині ранку в проваллях біля міської тюрми. До концтаборів вивозять що вівторка. Одяг із розстріляних гестапівці привозять до СД, а потім міняють його по селах на гуси й кури та цілі вечори пиячат. Жіноче товариство гестапівців складається з німок, привезених з Німеччини. Українок або місцевих жінок не помічено. Слідство

ведеться німецькою мовою, через перекладачів, що розмовляють виключно російською мовою. Протоколів слідства обвинуваченим ніколи не перекладають. Ув'язнений підписує, не знаючи змісту обвинувачення.

10 червня 1942 року

Слава Україні!“

Я скінчив читати й затримав погляд на підписі під звітом.

— Так, вони все знають. . .

Слідчий взяв із моїх рук теку і порушив мовчанку. Заскрипів голос перекладача:

— „Ви же всьо переврали на пятьдесят процентов! Когда это было, чтобы ми не зачитывали протоколов?“

— Завжди, — мені теж не зачитували, — відповів я спокійно.

— „Так вот, всьо, что ты там написал, переведено на немецкий язык. . .“

Слідчий підскочив на стільці.

— „Говори, кому предназначени эти сведения — англичанам?“

— Англичанам? — здивувався я.

Слідчий сів, підсунув машинку й заклав папір.

— „Ти знаєш, что тебя ожидает?“ — бризкаючи слиною прошипів перекладач.

— Розстріл, — відповів я.

Гестапівець швидко надрукував протокол і подав перекладачеві. Протокол був короткий. В тексті значилось:

„Все, что приложено до цього протоколу, писал я. Відомості призначені для ОУН — Бандери. За це я могу бути навіть розстріляний.“

— „Підписивай!“ — закінчивши переклад ткнув мені ручку перекладач. Я підвівсь.

— Навіть розстріляний. . . — затямив, підписавши папірець.

— Відведи його в камеру, до друзів, хай він з ними

поцілується — наказав слідчий.

Мене вивели на вулицю.

Надворі була холодна зоряна груднева ніч.

Потім через вулицю повели у в'язничний двір СД.

По дорозі перекладач процідив кріз зуби :

— „Ну тепер ти от нас не уйдеш!“

* * *

*

Вночі мене перевели до камери ч. 3. Камера смертників!

Я знайшов на нижніх нарах місце й забився під стіну.

Розстрілювали з п'ятниці на суботу, сьогодні понеділок. Маю ще п'ять днів. . .

Думки роями гудуть в голові, не знаю, про що в цей мент важніше згадати: про дітей і дружину, чи про матір, а чи про підпільну організацію і товаришів?

В камері людей не багато. Минулої п'ятниці її спорожнили частину відправили на „луну“*).

Відчуваю страшенну втому. . . засинаю. . .

Чую кріз сон, як хтось називає моє прізвище.

Прокидаюсь. . .

Так, це мене. Прожогом вискакую з нар і стаю серед камери. В камеру відчинені двері, соняшні проміння впали на долівку крізь широко розставлені ноги ґестапівця.

— „Ком!“***) — видавлює німець.

— Невже сьогодні? — промайнула думка.

Виходжу на подвір'я. Хвилинку стою біля камери. Який чудовий теплий день, навіть не віриться, що тепер грудень. Весело цвірінькають горобці. . .

— Ну, давай! — підштовхнувши мене, викрикує поліцей.

*) На розстріл.

**) Ходім!

Я підхожу до групи товаришів, що вже стоять перед камерами.

— Невже на розстріл?

Поруч з автоматом ґестапівець, біля нього Оскар перекладач СД. Біля брами стоять слідчі й шеф Ґестапо. Підійшов наряд поліцаїв.

— „Так вот“ — сказав перекладач.

— „Паєдете работать в колхоз, сколько вы там будете работать, будет зависеть от того, как вы будете работать. . . . В этом автомате тридцать четыре заряда“ — показав пальцем на автомат ґестапівця.

— „По команде ложись, падайте, иначе будут стрелять. . .“

Нас повели вулицями міста. Я уважно розглядаю людей, розшукуючи серед них дружину, чи когось із знайомих. Нікого немає. . . На розі однієї з вулиць стоїть друг С. . Як ми порівнялися з ним, він ледве помітно хитнув головою, — тримайтеся, друзі.

Провадили нас до залізничної станції.

— „Ми не НКФД, ми фас не растреляем. Если не шлі протиф немцеф, не нужно билови фас взять“ — видавив із себе ґестапівець з автоматом.

Вийшли на перон.

Потяг переповнений військовими, що їдуть у відпуск до Німеччини. На вагонах написи:

„Нур фюр дойч“^{*)})

Нас примістили в одному з переділів вагону. Один військовий німець зацікавився нами й запитав ґестапівця, хто ми такі.

Той відповів:

„Україніше націонал банде“^{**)})

Вдовольнівшись відповіддю, німець сів. Ґестапівець умовився біля вікна, автомат поклав на сидіння, добув з течки папірець, розгорнув його і почав читати.

^{*)} Тільки для німців.

^{**)} Українська національна банда.

З вікна падали соняшні проміння. Папірець був тонкий і просвічувавсь наскрізь.

Я нагнувся й удавано зав'язуючи шнурівки на черевиках прочитав, не все розуміючи по-німецьки:

„ . . . керівні особи бандерівської організації в місті X. на неозначений час спроваджуються. . .“

Гестапівець згорнув папірець і встав.

*

*

*

24 грудня 1942 року за нами замкнулася брама концентраційного табору „Водокачка“ на Україні.

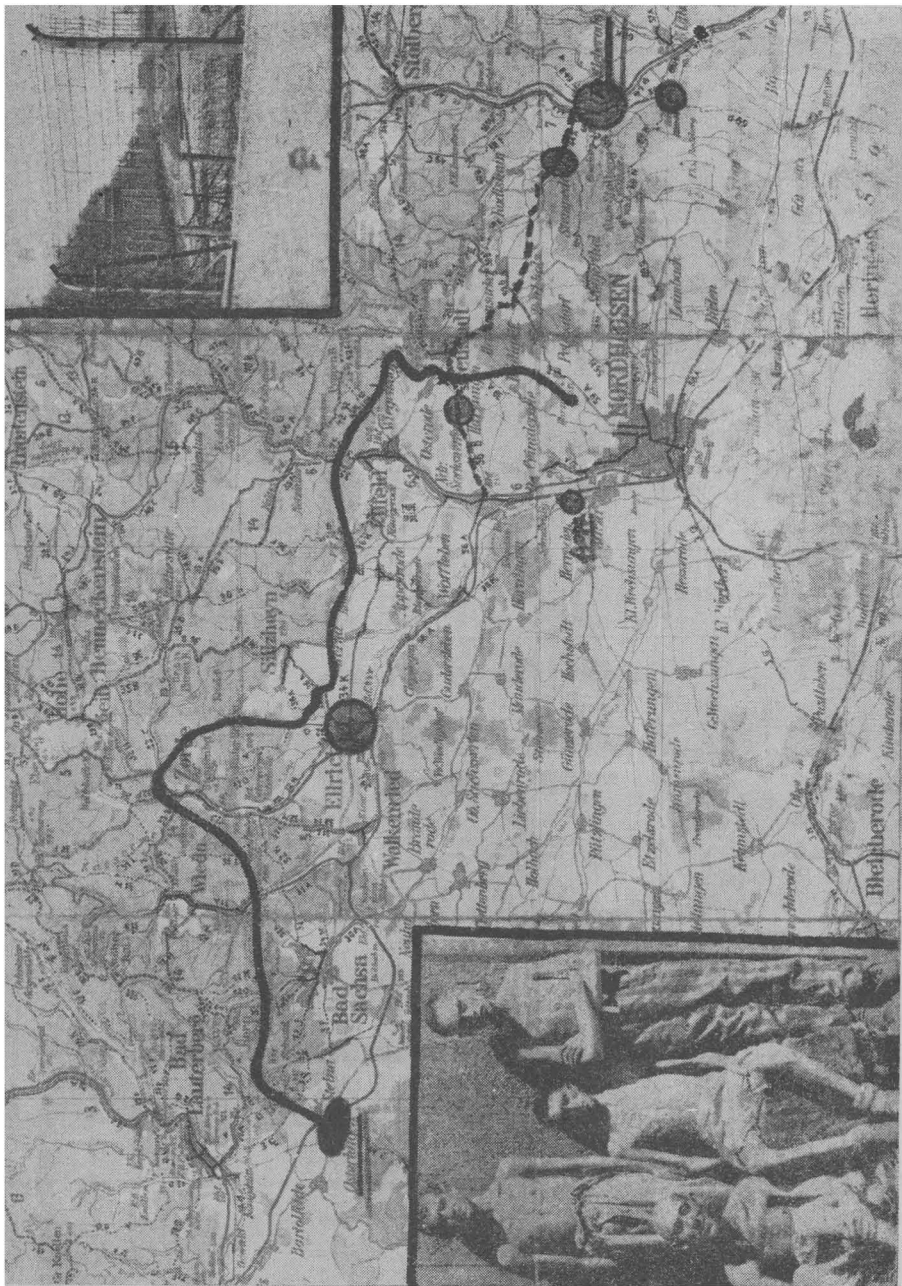

Воля! Хто може збагнути справжню ціну цього почуття?

Ні! Це почуття неодіненне, бо воно — це само життя, а ціни життю не зложено.

А в т о р

НАЗУСТРІЧ ВОЛІ!

Пунктирною лінією означено евакуацію концтабору Роттлебероде до станції Нідер-Захсверфен.
Суцільна лінія — шлях втечі.

В Т Е Ч А

За сто кілометрів від концентраційного табору Роттлебероде в Німеччині точилися бої між німецьким і американським військом. Концтабір готували до евакуації.

Увечорі 5 квітня 1945 року бічним шосе Роттлебероде — Нордгавзен потягнулися колони в'язнів, оточені поліцією СС з собаками.

Нас розбили по сотнях. Я з товаришем був у останній. Хворих, що не мали сил рухатися, лишили в концтаборі.

— Їх безсумніву знищать, — зауважив Віктор, що йшов поруч мене. Я міцно потис йому руку й сказав:

— Ну, Вікторе, маємо останню нагоду врятувати своє життя. Другої нагоди для втечі не буде.

Небо закрили дощові хмари, накрапав дощ.

Десь далеко гриміли гарматні постріли. Гули американські літаки.

Шосе проходить повз село Штампеда, біля якого в кам'яних горах ми ще вчора будували літакобудівельний підземний завод.

Тепер годі будувати!

— Куди нас женуть, що зроблять з нами? кожен із в'язнів думав про це.

Попереду колони почулося гуркотіння машин. Колона зупинилась.

Як виявилось, шлях був знищений авіаційними бомбами, і в тому місці застрягли автомашини німецького війська.

Нас повели в обхід. Як минали збомбардоване місце, сотню зупинили й відрахували п'ятдесят людей. Ми з Віктором потрапили до цієї групи.

Нарешті моя чотирирічна мрія про втечу має нагоду здійснитись.

Офіцер СС, що лишився з нами сказав:

— Будемо витягати з болота машини, якщо хтось із вас намагатиметься втекти, розстріляємо всіх.

Довкола було темно, хоч око виколи. Поліцаї і військові присвічували ліхтариками. Нас розподілили групами по десять чоловік. Кожну десятку охороняло п'ять поліцаїв з собаками. Вони провадили нас від однієї машини до другої.

Південний небосхил палав червоною загравою від збомбардованого міста Нордгавзен. Я з радістю дивився на відблиск величезної пожежі.

— Так їм і треба, — голосно сказав Віктор, підійшовши до мене.

Він чекав мого знаку до втечі.

-- Воля, воля, — ніби хтось шептав. Я хвилювався, швидко билось серце.

Тільки два кроки в темряву, два кроки, і . . .

Праворуч залунали рушничні постріли. Людський несамовитий зойк змішався з гавканням собак. З темряви почулося звіряче:

— Антретен, антретен, антретен!!! *)

Ми поспішили. Офіцер водив по нас променем ліхтарика й кричав:

— Один хотів утекти! Та помилився, наші собаки розумніші за ваші баранячі голови. Тепер він там здихає на дні ями. Хто ще наважиться, дістане те саме.

Обірвалась надія. . .

— Невже ж справді втекти неможливо?

Ні, можна, треба тільки розумно й обережно це ро-

*) Шикуйся, шикуйся, шикуйся!

бити, — умовляв я себе.

Я помітив, що біля мене немає Віктора і позвав його.

— Вікторе, Віктор! — Відповіді не було.

— Невже злякався?

Ніч минула. Світало. Накрапав теплий весняний дощ. По землі стелився густий туман.

Мої мрії про втечу не здійснилися. Я стояв над глибокою вирвою від бомби, тримаючись однією рукою за борт автопричіпки. На дні ями в корчах від мук умирав пошматкований собаками в'язень. Він теж мріяв про волю...

— Безглузда смерть, — сказав я в голос.

-- Це саме чекало і нас, — зауважив Віктор, що непомітно підійшов.

Я здригнувся від його голосу. Після цієї ночі він став мені ненависний.

Я обернувся і процідив крізь зуби:

— Не хочу тебе бачити. Наша дружба скінчилася цієї ночі.

Віктор не звернув увагу на мої слова і озираючись сказав:

— Куди ж без їжі втікати? Ми й так ледве тримаємось на ногах. Американці близько, треба їх чекати, вони визволять.

— Чекай німецької кулі, а не визволення, — з притиском відповів я й пішов геть від нього.

Настав день. Ми голодні й заліплені болотом тягнули з вирви автопричіпку, що звалилася туди вночі

Раптом у доколiшніх містах і селах загули сирени. Сповіщали повітряний наліт. Поліцаї скаженіли, вони щедро нагороджували нас палицями, а дехто з них навіть допомагав нам тягти причіпку. Нарешті витягли й без відпочинку покотили по шосе.

З півночі було чути стрілянину протиповітряних автоматичних гармат. Гул літаків ставав щораз виразнішим.

— Чи надовго вистачить сил?

Поліцаї поспішали поруч, хльоскаючи по наших спинах довгими лозинами. Лозина із свистом розтинала повітря й пекуче врізалася в тіло.

Коли я чув її свист над собою, щулився і ніби увесь збирався докупи.

— Хоч би ціляв по голові, воно ніби не так боляче, — благав.

Після кожного удару я до крові закушував губу. З моїх очей лилися сльози. Часами я був лютий на себе за тонкошкірість, бо мені здавалося, що інші не так боляче відчують удари.

Обабіч шляху лежали трупи застрілених в'язнів, це ті, що відставали вночі під час ходу колони. На шосе були порозкидані берети, котьолки, ковдри. Кожен із в'язнів намагався позбутися всього зайвого, щоб полегшити ходу.

Біля містечка Гарцунген шлях проходив крізь концентраційний табір, розділюючи його на дві половини. Як причіпка порівнялась з табором, ми притишили хід. У таборі вже нікого не було, всіх евакуйовано кілька днів тому. Вікна й двері в бараках розчинені, на площі купую лежали розстріляні в'язні.

— Льос, льос,*) — загарчав один з есесів.

Пекучі удари примусили поспішати.

Попореду вітер підхопив якісь папірці. Вони бренили в повітрі, мов метелики, й знову падали на асфальт. У тих папірцях я пізнав грошові банкноти, „Райхскомісаріату для України“. Були вони різної вартости 5, 10, 50 і 100 карбованців.

— Чи варто було „визволителям“ везти їх з України. сюди в Німеччину в Тюрінгію, щоб тут викинути? — промайнуло в голові,

Свист лозини перервав думки, мій сусід-француз, що біг праворуч зойкнув, розвів руками і впав на асфальт.

*) Поспішай, поспішай.

Поліцай витяг пістоль і відстав.

Крізь брязкіт причіпки й шарудіння гумових шин почулось:

— Пак. . .

Попереду місто Нідер-Захсверфен. Ми швидко пробігли головною вулицею й зупинилися біля залізничної станції. Причіпку лишили.

Нас повели до вагонів повз розложені на пероні трупи в'язнів, які були розстріляні за намагання втекти під час нічного транспорту.

Тількищо ми розмістились у вагоні, як завили сирени. Вслід за цим над станцією з'явилися американські винищувачі. Поліцаї оточили транспорт і залягли. Комендант концтабору Брауни Ерхарт притаївся якраз проти вагону, в якому був я.

Високо в небі, над нами пролітали ескадри американських бомбардувальників. В'язні принишкли, притиснулись один до одного і чекали. . .

У мене з'явилося велике бажання побачити, як бомба розірве на шматки коменданта концтабору. Про себе не думав.

Останній літак, лишаючи димовий слід, зник за горою.

Важко пихкаючи, паротяг зрушив вагони.

На невеличкій станції Остергаген паротяг відчепили, і він відійшов назад.

— Куди ж нас везуть? — запитували один одного в'язні.

Сьогодні нам не дали їсти — й води.

Над вечір пішов дощ, на долівці нашого вагону що був без даху, стояли калюжі води. Я стояв накрившись ковдрою і з-за високого борту вивчав місцевість. За три кілометри на північ від станції віднівсь густий ліс. Тут починалися півданні схили Гарцу. Я затримав свій погляд на високих густих деревах.

Там є де схватись, там воля!

Тим часом вздовж потягу з обох боків лаштувалась на ніч варта — СС з собаками.

— Як тікати?

Напружено працював мозок. У вагоні сперечалися між собою українці й поляки.

Я не витримав, обернувся до них і вигукнув:

— Ей, дурні, йолопи! Всі ми не сьогодні так завтра підемо до чорта. То ж хоч у ці короткі хвилини поживім у згоді.

Лайка припинилась.

Смеркало. До кожного вагону на ніч поставлено поліцейя. У нашому вагоні він примостився біля мене, сів на стільці, що приніс із собою. Був це середнього росту німець сорока років. Він з призи́рством оглянув живих мерців і, переконавшись у своїй власній безпеці, поставив рушницю під стіну, потім руки поклав на коліна й заплющив очі.

— Я глянув на нього й подумав:

— Про що він мріє?

Мій погляд ковзнув по його руках і зупинився...

На середньому пальці його лівої руки я помітив перстень з черепом. Чомусь тепер ця емблема смерти мене злякала.

Я одвернувся. . . . Смерть! — промайнуло в голові.

— Ні! Це неможливо, я хочу жити, я мушу жити, я буду жити!

Я буду жити!

Дощ невгавав. Я розпнув над собою ковдру і присів під стіною вагона. По ковдрі тарабанив дощ. Вода озерцями збиралася в окремих її місцях і дзюрком текла на сплячих людей.

Десь в далині час від часу завивали сирени. На небі спалахували червоні відблиски розривів.

Цілу ніч, не змикаючи очей, я думав про втечу. . .

Сіріло. Дощ падав далі

І цьго дня нам не дали їсти. Це вже третя доба без їжі.

У вагоні я підшукав кількох в'язнів, що погоджувалися втікати.

Плян втечі обговорили спільно. Щодо поліцай вирішили, як не буде спати — забити.

Під вечір вітер затих і перестав падати дощ. Небо прояснилось.

— Боже, що ж це таке? Дай нам бурі, дай нам зливи! — благали ми.

Настала ніч, поліцай дрімав на вчорашньому місці.

На небі заблищали зорі. Ще за дня всі, що вирішили втікати, перейшли на причілок вагона, протилежний тому, де сидів поліцай. Двоє в'язнів притаїлись біля ніг німця.

О півночі поліцай заснув.

Довкола запанувала тиша. Найменший шелест відзивався дзвінкою луною. Посилено б'ються серця. Тепер або ніколи вирішується доля — життя або смерть.

Тихо підважуємо причілок вагона. Між долівкою й причілком закладаємо дошку, лишаючи невеликий отвір. Ті, що ближче скидають з ніг колодки й один за одним сповзають під вагон. Я втікаю п'ятнадцятим.

Під вагоном приліг, розглянувсь. На сусідніх коліях також вагони. Як я проліз попід ними, як переліз через дерев'яний паркан біля станції, не пам'ятаю. Зупинився в полі. Ліворуч від мене виднілися постаті товаришів, вони втікали до лісу.

Я повернув у протилежний бік і біжу праворуч. Зорана мокра глина чіпляється до колодок і тягне до землі.

Щойно тепер почувлася стрілянина й гавкання собак. Не зупиняючись, я тремтячими руками витягнув з кишені торбинку з молотим перцем, посипав звій слід і біг далі.

Нарешті ліс. Чорний, густий, таємничий. Я степовик, я незнаю лісу і не розумію його, але який він мені був

дорогий в цю хвилину.

Біля першої сосни я впав на землю, обхопив її стовбур руками, цілував його і плакав, мов мала дитина.

А ліс шумів і ніби говорив:

— Воля, воля, воля!

Зовсім близько від мене хтось застогнав. Перша думка:

— Собака?

Я схопився на ноги, вихопив з кишені ножа й притулююсь до сосни. Стогін повторився.

Я прислухавсь і з полегшенням зідхнув, стогнала людина.

— Хто тут? — запитав я в темряву.

Притишений голос відповів:

— Я польський!

З землі підвелася постать. Це був поляк, що втік передомною.

Несподівана зустріч. Ми обнялися і привітали один одного з воскресінням.

— Ну, а тепер, швидче в гори і лісові нетрі.

Колоче гілля ранило нам руки, обличчя, рвало одяг. Ми цього не помічали і все бігли далі й далі, заглиблюючись в ліс.

На широкій галявині спинились. Над нами було зоряне небо, шуміли дерева. Я дивився на зірки й шукав серед них „воза“. Потім по задніх колесах віднайшов полярну зорю.

— Чи умієш ходити по зорях? — запитав я поляка.

Він відповів, що не визнається на тому.

Тоді я запитав:

— А до кого ти хочеш потрапити, до американців, до англійців чи до большевиків?

— Однаково. . . . — байдуже відповів поляк.

А мені не однаково, — сказав я.

Я йдуна зустрічамериканця. Будеш слухатись мене, підемо разом, а ні, то розійдемося тепер.

— Буду слухати, — відповів поляк.

Я ще раз подивився на дороговказ-зірку і з вірою у свої сили пішов на північний захід.

Ми йшли назустріч волі. . .

З Н Е В І Р А

А ліс шумів. . .

Під ногами тріщало сухе гілля. Ми йшли обережно, прислухаючись до найменшого підозрілого звуку.

В лісі можна було наткнутись на кімецькі військо-ві частини.

Завивання сирен, що сповіщали повітряний наліт, глухою луною віддавалися в лісових хащах.

Я йшов попереду, за мною поляк.

Час від часу я зупинявся й вслухався. . . .

Поляк був байдужий, він не раз своєю пасивністю доводив мене до розпачу.

Коли я зупинявся, він продовжував іти, чим заважав мені вслухатись. Іншим разом відставав або зовсім губився в нічній темряві. Я довго чекав його або вертався назад і розшукував.

А дорога ж була кожна хвилина, наближався світанок.

Для мене стало ясним, що розраховувати мушу тільки на власні сили і крім себе рятувати й його.

Довго йти темним лісом було небезпечно, можна збитися з напрямку, не бачачи зірок. Час від часу я шукав галявину, виходив на неї і, орієнтуючи напрямок по північній зорі, знову заглиблювався в темряву.

В цю першу ніч нам щастило. — Було чисте небо. Близькі завивання сирен вказували на густо заселену місцевість.

У таких лісах лишатися на день було небезпечно.

Роїлись думки. . .

К р р я! — почулось над головою.

Я став мов вкопаний, холодний піт виступив на чолі. Велика птиця, чіпляючи крилами за гілля, злетіла з дерева.

— Що-то? — стривожено запитав поляк.

— Ф ф фу — зідхнув я з полегшенням і рушив з місця. Попереду між дерев посвітліло. Наближався ранок. Ми вийшли на узлісся й розглянулись.

Ліс скінчився.

В ранішній імлі, перед нами, простягалося зоране поле. За полем пагорбок і знову ліс.

Можна ждати облави, бо не підлягало сумніву, що про нашу втечу повідомлено довколiшні міста й села.

— Мусимо непомітно й дуже швидко перебігти до того лісу — звернувся я до поляка, показавши рукою в бік пагорбка.

Вже зовсім розвиднілось, а ми, грузнучи в глині, ще не пройшли й половини віддалі. . . Поляк далеко відстав від мене. Він зовсім вибився з сил.

Становище було трагічне. Нас кожної хвилини могли помітити німці. Зліва я виразно бачу дзвіницю сільської кірхи. За два кілометри село.

Загавкали собаки. . . Нервово напруження дійшло крайніх меж. Я був весь мокрий від поту, відчував високу температуру.

— Вперед, вперед — одна думка.

Нарешті ліс. Ховаюсь за перші дерева, потім обертаюсь і шукаю очима поляка. Він ще далеко, ген, ген видніє арештантське убрання.

Оглядаюсь довкола, чи хтось не слідкує за нами. Ніби нікого не видно.

Нарешті поляк під лісом, вибігаю вперед, хапаю його за руку і тягну в ліс. Хвилина перепочинку і знову вперед.

— Мусимо сховатися десь у гущавині й пересидіти до ночі — кидаю на ходу. Сказав і зупинився, озира-

юсь довкола.

Ліс світиться наскрізь в усіх напрямках. Це було деревонасадження біля села. Рідко посаджені рядами дерева не могли бути жадною схованкою.

Гаяти час було небезпечно. В одному місті бачу кущі. Це було єдине місце, де можна сховатись. Забігаємо в кущі — треба замаскуватись.

Добуваю з кишені ніж і питаю в поляка:

— Ніж маєш?

— Маю — відповідає він.

Вибираю в кущах товсту ліщину й вирізаю ціпок, поляк робить те саме.

— Живими в руки надаватись! — наказую полякові.

— Спати не маємо права, щоб не схопили сонними.

В кущах сіли один до одного спинами. Кожен має сліdkувати за місцевістю по своїй стороні.

Перед очима рябіло гілля. Ще ніколи в житті-я не жадав так, як у цю хвилину, щоб на них з'явилася густа зелень, а довкола виросла висока трава. . .

Мені ввижається, як набухають бруньки. розпукуються і пахнуть квіти.

Я засинаю. . . .

— Не спи, не спи! — мов електричний струм пронизує тіло. Я прокидаюсь.

Поляк нахилився вперед і спит. Мене охоплює лють:

— Чому він спить!?

Не встаючи, щосили вдаряю його по голові ціпком.

Поляк зривається на ноги й перелякано блимає очима.

— Сядь і не спи! — наказую.

— Ти підводиш мене й себе, нас можуть зловити, як сліпих кошенят. Ми не маємо права спати.

Поляк мовчки сідає.

На вежі кірхи годинник пробив дванадцять.

— Боже, як довго тягнеться день, ніби цілу вічність ми просиділи ось тут в цих кущах.

В напрямку села чути лемент собак і дитячий сміх.
До лісу йдуть діти.

— Лягай! — пошепки наказую полякові й припадаю до землі.

Зовсім близько від кущів пробігли німчуки з собаками.

Сутеніє. Ми обережно підводимось і йдемо на узлісся в бік протилежний селу. Я роздивляюсь довкола і з полегшенням зідхаю. Попереду видніють високі гори, вкриті лісом.

Нерви заспокоїлись. Дає відчути себе голод. Йти в гори без їжі, це значить іти на голодну смерть. Дивлюсь на поляка. Він стоїть, безпорадно опутивши голову, і, здається мені, зовсім байдужий до своєї долі.

— У цьому селі здобудемо їжу, або загинемо — промовив я вголос.

— Грабувати не піду, — швидко відказав поляк.

Я звів на нього здивовано очі.

— Як то не підеш? — перепитав.

— Перший раз зустрічаю такого поляка. Чи мене доля покарала тобою — відказую з люттю.

— Тут завтра будуть американці, пощо маємо ризикувати — каже поляк.

— А як американців не буде? — перепитую.

— Тоді треба здатися німцям — відповідає.

Від цих слів мені аж в душі похололо.

— Що ти сказав? — запитав я стривожено.

— Здатися німцям на шибиницю? Чи ти думаєш, що ти говориш?

Поляк мовчав.

Вже зовсім стемніло. Я подивився на небо, відшукав полярну зірку й, не говорячи ні слова, пішов на північ до гір. Про розмову з поляком намагався не думати. Зневіра в досягненні поставленої мети, а особливо в урятуванні свого життя — це було найстрашніше, що могло

бути в такі важкі хвилини боротьби за нього.

Я боявся зневіритись. Тепер я відчув, що поляк для мене є не тільки важким тягарем, а й зневірою, в яку можу потрапити й я.

Під ногами шаруділа стерня. Я був певний, що поблизу села мають бути кагати з картоплею або з буряками і вирішив їх відшукати. Я часто присідав і дививсь над землею, чи не видно десь чорного пагорбка.

Надії сповнилися. В одному місці я помітив силюєту насипу й кинувсь до нього.

Це був кагат, але з чим?

З хвилюванням розгріб землю й намадав буряк. Тремтячими руками обчистив його й почав їсти.

Він був гіркий, як полинь. . .

Заревли сирени. Ми швидко набрали буряків і пішли геть. Прожектори розтинали темряву і ковзали по небу, сальвами били автоматичні гармати.

Землю стрясли величезної сили вибухи, потім все стихло. Небо заясніло відблиском червоної заграви.

На душі стало радісно; там часточка помсти й за нас.

Почалися гори. Ми часто натрапляли на потічки, лізли по стрімких скелях, зривалися й падали вниз. З-під ніг зривалось коміння й з грюкотом котилося в безвість. Дедалі на північ гори ставали вищі, ліси густіші.

Ранок захопив нас на стрімкому схилі із спиляним лісом. Всюди стирчали пні, зрізані при самій землі. Як розвиднілось, ми помітили, що біля підніжжя схилу проходить шосе, по якому рухалося німецьке військо.

Раптом над нашими головами почулося іржання коней і заскрипіли вози. Я глянув у гору й занімів. Метрів триста від нас проходило друге шосе. По ньому теж рухалося німецьке військо. Небезпека була настільки очевидна, що я відразу впав на землю, уперся ногами в пень, а полякові наказав упертися ногами в мої плечі.

Гора була висока, місцями на ній лежав сніг. Тіло дубіло від холодної мерзлої землі.

Над горою почулося гудіння літаків. Військо кинулося врозг'іч. Солдати, хапаючись за пні, бігли з гори в нашому напрямку. Літуни помітили рух війська, засипали кулеметним вогнем. Навколо нас розщеплені кулями тріски й каміння злітали в повітря.

Поляк молився.

Потім винищувачі відлетіли. На їх місце прийшли бомбардувальники. Вони скинули бомби на верхнє й нижнє шосе і відлетіли.

Вже зовсім стемніло, як ми звелися на ноги. Здавалося, що в тілі не лишилось і крапельки тепла.

Заглиблюватися в гори було небезпечно. Морози й відсутність надії на швидкий прихід американців змусили змінити маршрут. Орієнтуючись по зорях, я звернув на південний захід, як здавалося мені туди, звідки мали вони прийти.

Сходили схилом вниз. Мені здалося, що попереду блимають вогники.

Я зупинивсь. Потім вирішив, що то світлячки й пішов просто на них.

— Гальт, гальт!*) — почулося в кількох метрах від нас, потім черга з автомата.

— Д з з, д з з з — над головою просвистіли кулі. Я впав на землю, потім зірвався на ноги й кинувся ліворуч.

Аж як мені здалося, що небезпека минула, я зупинивсь.

Довкола була тиша, лиш шуміли дерева.

— Оце світлячки — подумав і сплюнув.

— Що ж з поляком?

Я сів на камінь і прислухавсь. Почувся хрускіт дерева.

— Польський? — тихо позвав.

*) Стій, стій!

— Гдзе ти? — озвався він.

Ми знову разом. По короткій ході, гори скінчилися, ліси поріділи. Далі йти на південь було небезпечно, без лісу не зховасься. Треба звернути на захід. Перейшли пагорбок і спустилися вниз. Знизу потягнуло прохолодою.

— Попереду або річка, або болото, — зауважив я, звертаючись до поляка. Під ногами зачавкотіло, в колодки затекла вода.

Ми підійшли до озера, йшли берегом. Вже минуло чимало часу, а кінця озера не було. Я був збентежений, бо замість того, щоб йти на захід, ми йшли на північ, як того вимагав берег.

З темряви попереду виринула оселя. Ми перелізли через паркан, перейшли сад і опинилися на широкій вулиці якогось містечка.

Колодки гучно затарахкотіли по бруку й сполошили собак, які підняли страшений лемент.

Ми швидко перебігли вулицю й перелізли паркан. Знову опинилися в саду. Перейшли сад, але перебраться через дротяний пліт вже не вистачало сил. Тоді ми повалили кілька стовпів і так вирвалися з непередбаченого полону. Та яке ж було наше розпачливе становище, коли незабаром ми знову вперлися в берег озера.

Наближався ранок. Недалеко виднівся лісок, у який ми й зайшли. Був третій день по втечі. Буряки кінчались. Я знову нагадав полякові про потребу дістати їжу в німецькому селі.

Він зблід і швидко заговорив:

— Треба здатися німцям, американців немає, ми вмеремо з голоду.

Це вже вдруге він говорив такі речі. Мені зробилося боязко, але я опанував себе й сказав:

— Щооо, здаватися хочеш?

— Тільки не думай робити це зараз, щоб впімали й

мене. Прийде ніч — іди собі куди хочеш, я лишусь один але не здамся.

Увесь день я напружено слідкував за поляком, тримаючи ніж і палицю напоготові.

Ми сиділи один до одного спинами. Як тільки він підведеться на ноги я буду рішений на все. . . . Але поляк не ворушився — він спав.

Стемніло. На небі заблищали зорі. Я ні слова не сказавши полякові, підвівся й пішов з лісу.

Поляк ішов за мною. Нарешті берег звернув на захід. Я полегшено зідхнув, лишивши озеро. Йшли степом. Як видно, почалася сівба, бо земля була розволочена й пухка.

Я кілька разів присідав, розгрібав землю й переминав її у руках, шукаючи бодай якогось зернятка.

У темряві по переду показалися невеличкі дерев'яні будівлі. Це був парниковий город.

— Може тут є рання городина? — промайнуло в голові.

Відімкнув фіртку й зайшов до середини. Парників було багато. В шибах рам блищали зорі. Я підняв одну раму й помацав рукою. Крім якоїсь трави, там нічого більше не росло. Зірвав стеблину й покуштував. Здалося мені, що то була кольрабі, але яка з неї їда?

Підняв ще кільканадцять рам, скрізь було те саме.

Зі злости вирішив розкрити всі парники. Ранковий приморозок зробить своє.

Аж вибився з сил. Поляк мовчки теж розкривав парники. Зламавши паркан, ми вийшли з городу.

* * *

*

Я далі прямував на захід. Тривожила думка, де пересидіти день? Напружуючи зір, шукав бодай невеличкого лісу. Попереду ніби щось чорніло, і я швидко пішов у тому напрямку. Це було наше щастя, щойно почало

сіріти, як ми зайшли до невеличкого, але густого деревонасадження.

З полегшенням ліг на сухе листя. Мов натягнуті струни, бренило тіло, в голові гуло.

Раптом зовсім близько почулися голоси, гуркіт кованих чобіт і брязкіт. Я схопився на ноги, підійшов до крайніх дерев і заліг.

Повз лісок проходило шосе, яким рухалась німецька піхота. Двоє солдат йшли попід самісінький ліс і на моє здивування розмовляли російською мовою. Один із них сказав:

— „Куда нас гонят, ведь американцы двадцатьпять километров отсюда“.

Я мало не вигукнув з радості. Як солдати пройшли, знайшов поляка й розповів йому про те, що підслухав.

Відступали війська „РОА“ — Власова.

Поляк повеселів і обіцяв більше не говорити про те, щоб здатись.

Мучила спрага. Серед дерев я знайшов березу й знаючи, що на весні вона щедра на березовий сік, надрізав стовбур в кількох місцях. Сік не з'являвся. . .

З надією на швидке врятування просиділи в ліску до ночі і як тільки на небі заблищали зорі, знову подалися на захід. В одному місці, переходячи поле, натрапили на сівалку. Нашій радості не було меж. Піднісши покришку, ми знайшли овес. Я набрав його повен рот, хотів їсти та тільки загнав у горлянку остюків. Довелося розлущувати кожне зернятко. Вичистили сівалку й рушили далі.

Попереду село. Йдемо обережно, поляк кільканадцять кроків посувається ззаду. Наткнулись на шосе. Я припав до землі й глибокою борозною підсуваюсь до шляху. Раптом моя рука діткнулась. . .

Аж в очах потемніло. Мов вжалений я відкинувся назад і завмер.

В борозні щось ворухилось. Почулось сопіння людини.

Обережно лізу ліворуч і знову натикаюсь на людину. Повертаю праворуч те саме. . . .

Спали стомлені відступом німецькі солдати. Вертаю в борозну й лізу назад. Раптом в кількох кроках від мене чути переляканий німецький голос:

— Гальт!

Вслід за цим промінь ліхтарика освітлює постать поляка.

Не тямляче себе, я зриваюсь на ноги й біжу ліворуч.

Кілька револьверних пострілів, і зойк мого друга змішується з панічними вигуками німців.

* *
*

Кілька хвилин я прислухаюсь в тому напрямку, де згинув поляк. І знову йду на захід. Тепер я один.

Зовсім близько б'є артилерія. Набої з шипінням пролітають над моєю головою. Після кожного пострілу я бачу спалахи з гармат. Стріляють із заходу на схід.

Але хто?

Німці, большевики, чи американці?

В О Л Я

Сіріє. Мрячит дощ. Холодний вітер пронизує наскрізь моє арештантське убрання.

Я стою серед поля й стурбовано озираюсь. А ні деревиночки. . . немає місця, де сховатись.

Тепер мене можуть побачити. . . .

Невже немає рятунку?

Що робити, що робити?

Нерви напнуті, мов струни, я не відчуваю голоду, не відчуваю втоми, перед очима пливають темні й світлі чвари. . .

Що робити, що робити?

Розвидняється. В ранішній імлі, ген, ген попереду я помічаю горбок. На ньому кілька дерев.

Швидше туди, швидше, швидше — підбадьорюю себе.

Напружую рештки сил і біжу. . .

Біжу в уяві, бо насправді ноги не слухають, колодки грузнуть у липкій глині, я їх ледве переставляю, допомагаючи руками.

Нарешті горбок. . . Земля глибоко зорана плугом.

Перелізши через кілька борозен я опускаюсь на землю. В очах темніє, крутиться голова.

Напомацки розгортаю скиби розораної глини й лягаю в борозну. . .

* * *

*

Широко розкритими очима дивлюся в небо.

Все, що підтримує моє життя в останні роки, це — мої нерви.

Нерви рятують!

Іноді здається, що виходу немає, що смерть неминуча.

Смерть!

При цій думці на допомогу приходять нерви.

В тілі, де тільки жевріє іскорка життя, раптом спалахує полум'я.

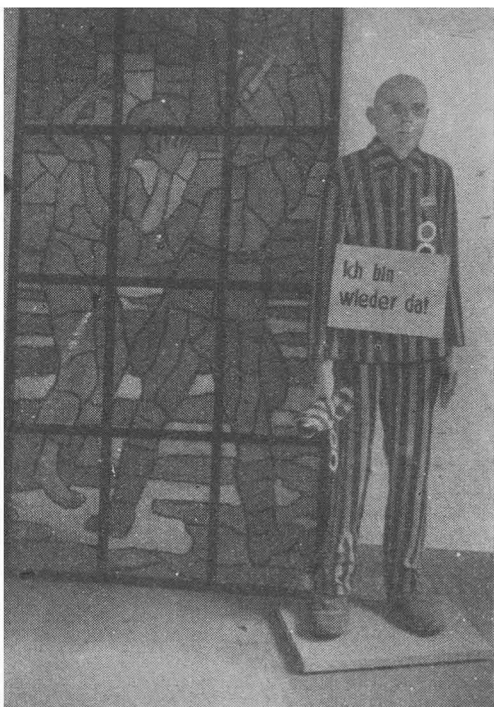
Це роблять нерви!

*

*

*

Мов з решета сіє дощ. Підмною калюжа води. Земля холодна, дубіє тіло. Порепаними губами я ловлю дрібні дощові краплі. Відчуваю гарячку.

Перебираю думки... Кажуть, що прийде час у житті, коли дадуть відчуття себе і голод, і холод, і дощ, і оце що лежу зараз у воді на холодній землі.

Все це кажуть „вилізе боком“!

Одігнав думки, вилаяв себе:

От дурень, знайшов про що думати. Може сьогодні або завтра здохну отут у цій багнюці?

А може ввіймають німці та повісять?

А як хочеться жити. . .

В'язень, що втік з концтабору, знову ввійманий.

Розстрілювали не всіх, кого лишали живим, той носив на собі червоні кола обрамлені білою лінією. Втікачів призначали на найтяжчі роботи.

*
*
*

Вже й за полудень. Прояснилося небо, світить сонечко. В небі надо мною, тріпоче крильцями жайворонки. Співає пісеньку. Як давно я бачив тебе, степова пташко. Я не один, ти зі мною. Аж веселіше стало на душі.

Довкола загадкова тиша. Час від часу низько над землею пролітають ескадри срібних американських бомбардувальників. Пригадую, що від ранку не чув завивання сирен.

Чому так низько летять літаки?

Що це значить?

Обережно підвожусь на ліктях і розглядаюсь.

З моєї схованки видно всю місцевість. Праворуч в кількох кілометрах місто. Над ним височат високі димарі фабричних будов.

Що це за місто?

Я бачу, як по шосе безкінечним потоком рухаються авта.

Ліворуч почулося тарахкотіння літака — повертаю голову в той бік. Літак летить просто на мене. Падаю в борозну і затаюю віддих.

Він кружляє над горбом, спускаючись все нижче і нижче. На його крилах я виразно бачу білі зірки..

Чиї це відзнаки?

Советські? ні — ті мають червоні, німецькі також ні — німці мають „гакен-кройц“*)?

Якесь внутрішнє відчуття підказує:

Воля!?

Невже ж воля?

*) Фашистівська емблема.

* *
*

Стою на колінах і . . . дивна річ, зовсім не відчуваю радості з приводу врятування.

Раптом, мов блискавка приходить думка — їсти!

Тремтячими руками хапаю з землі недогризений брудний буряк, що лишився в мене, підношу до рота, але в цю ж мить жбурляю його геть від себе.

Тепер я більше не потребую буряків!

Десь глибоко в серці запалала гостра лють. Я з заздрістю дивлюся на місто, що лежить там, попереду в кількох кілометрах.

— Там я дістану все!

В очах темніє, гуде в голові. Я знову лягаю в борозну. . .

* *
*

Сонце сходить. Сьогодні уде соняшний день. Я підвівся на ноги і впав. Мені здалося, що земля втікає з-під моїх ніг, що вона десь далеко, далеко від мене. Розставивши руки хапаюсь за скиби глини . . . піднімаю з землі ціпок.

Знову підвожусь і, обережно переставляючи ноги, бреду до міста.

Весна. Щебечуть пташки, із землі вибивається зелень. Ліворуч буйно зеленіє трава. Підхожу до ниви, придивляюсь — шпінат.

Пху, гидота така!

Як він мені остогид за роки сидіння по концентраційних таборах. Заходжу на ниву і топчусь ногами. . .

Виходжу на шлях. Попереду калюжа води. Нахиляюсь, черпаю руками і п'ю.

Вода брудна, бридка. З дна піднялась каламуть. Я присів і чекаю, поки вона встоїться.

Дивлюсь у воду. З води вставились на мене глибоко запалі очі. Обросло щетиною обличчя, випнуті щелепи.

Невже це я?

Я здригнувся і випроставсь.

Швидше до міста!

Стискаю в руці ціпок і йду. . . Ніде ні живої душі. . .
Ось і околиці. Підхожу до селянського двору. Заходжу з боку саду, що у вибалочку.

Тут і там лежать порозкидані порожні пляшки з-під вина, шоломи, рушниці, протигази. . .

Під деревом, розкинувши руки, лежить німець. Підхожу ближче. Підіймаю з землі важкий пістоль. Перевіряю набої, одного бракує. . .

Ліворуч в кількох кроках візочок з хатнім майном. Їжа?

Кладу пістоль до кешені й, спираючись на ціпок, бігцем прямую до візка.

— Гальт, гальт!*) — почулось іззаду.

Я став і обернувся на голос.

В десяти кроках від мене стояла стара згорблена німка. Позад неї у схилі вибалочку виднівся отвір до бомбосховища.

Я зціпив зуби й підійшов до неї.

Німка старечими очима якусь хвилинку приглядалась до мдне. Потім гістерично скрикнула і влізла до діри.

Я чув як вона вигукнула:

— Гефтлінге, Гефтлінге!**)

— А гади! У сховищі сидите? — сказав я голосно і сів біля діри на сухий стовбур.

Ніхто не показувався. Я витяг пістоль, звів курок, і щосили вигукнув:

— Ессен, ессен! ***)

*) Стій, стій!

**) Арештант, арештант!

***) Їсти, їсти!

По якійсь хвилі з діри показалася голова з розкуйовдженим волоссям і червоними від безсоння очима.

Стара жінка простягнула мені шматочок хліба. Тремтячими руками я схопив данину й відразу все проковтнув.

Так, данину!

Вона сказала:

— Кайн маркт, кайн ессен*).

Років трьох німча вилізло із сховища. Пригадав своїх дітей. . . до серця вкрадався жаль.

А деж мої діти, що з ними?

При цій думці я замахнувся на німку ціпком і вигукнув:

— Ессен!!

Німча голосно заверещало й сховалося в діру, стара німка впала на коліна.

Я повернувся й побрів із саду до будинку.

По подвір'ї ходили гуси, кури, із стайні чулося хрюкання свиней, ревли корови.

— Ах ти ж падлюка! — голосно вилаявсь на адресу німки й запустив палицею в гуску.

Не поцілив.

Пішов далі до хати. Двері і вікна в будинку були висаджені вибухом бомби.

Головне знайти їжу й цивільний одяг — зміркував.

Тільки — підніс ногу на ганок, як хтось шарпнув мене ззаду. Я випустив з руки пістоль і впав під стіну. Дві здоровенні собаки сіли поруч.

Перша думка, розірвуть на шматки. Холодний піт виступив на чолі. На щастя, ціпок лишивсь у моїх руках.

Обпираючись на стіну, я підвівся на ноги. На подвір'ї стояла знайома стара німка і східно підсміхувалась, стиснувши беззубі щелепи. Спробував взяти пістоль.

Собаки загарчали й кинулись на мене. . .

Більше сміливості! — підбадьорив себе, підняв до гори ціпок і замахнувся на собак.

Дивна річ? — собаки підібгали хвости і кинулися врозтіч.

Перелякана німка роззявила рота. Я взяв пістоль і спокійним кроком вийшов на вулицю. . . .

*) Нема базару, нама їсти. . .

М И У К Р А Ї Н Ц І !

Тисячі трупів встелили шляхи, якими німці гнали ув'язнених. Слабі й хворі, які не мали сил іти були застрілені під час евакуації.

На фото: Вояки передових частин Американської Армії перші свідки трагедії сотен тисяч ув'язнених.

ДНІ ГНІВУ І ПОМСТИ

Обіпершись на ціпок, я стояв на широкому асфальтовому шосе й дивився на місто. Посірілі від пилюги будинки були окутані димом пожежі.

Так їм і треба!

Побрів по шосе. Обабіч шосе будинки були знищені авіаційними бомбами. Ніби паперові цяцьки, перевернуті й порозкидані. Підхоплене вітром, кружляло в повітрі пір'я з перин.

Мов спотворена віспою, глибокими вирвами зрита земля. Товстим шаром пилюги, уламками цегли й дощок вкрите шосе.

Німців не видно. Поховались, бояться. . . .

Попереду, ліворуч до уцілілої будівлі під'їхала автомашина. Назустріч їй вийшли люди й почали розвантажувати. Я підійшов ближче і сів на камінь.

Піо розмові й одягу я впізнав українців — „остів“. Двоє з них кинули роботу й підійшли до мене. Вони виглядали виснажено й стурбовано. На вигляд їм було років по тридцять.

— Добрий день — привіталися.

— Добрий день — відповів я, ворущачи засохлими від спраги губами.

Це були перші цивільні українці, яких я зустрів на волі. Хотілось обняти їх, сказати їм щось. . .

— Їсти я хочу — тільки й вимовив.

Один з них повернувся й побіг до будинку.

Той, що лишився, сів поруч.

Через деякий час запитав:

— Ви з концтабору, українець?

— Так, — ствердив я.

Тим часом з шматком хліба й літровим кухлем молока повернувся його товариш і простягнув мені все те з словами:

— Їжте, та не все відразу, бо захворієте.

Та де там. Я схопив кухоль і хліб і без віддиху почав їсти.

Молоко текло по підборіддю. . . .

— Дякую, — сказав я скінчивши.

— На здоров'я — відповіли вони разом.

Хвилинку помовчавши, один з них запитав, чи давно я на волі, чи бачив, американців, де руські, чи придуть вони сюди?

— Може чекаєте? — запитав.

Мовчанка. . .

Я перший порушив її.

— Не знаю, земляки, хто ви, але бачу. . . . — і промовчав.

— Як далеко руські, не знаю. Раджу не попадатись їм у руки.

Знову мовчанка. . . .

Потім один озвався:

— Ваша правда, але всі нам загрожують. Руські, поляки, чехи, серби й інші кажуть: українці фашисти, вислужники Гітлера, придуть руські, всіх вас повісять. Американці, при слові українець, здвигують плечима.

Від цих слів стиснулося серце. Я підвівся.

— Не зважайте на чужинців, на їхні обвинувачення. Пам'ятайте, що ви українці. На „родіну“ не думайте. . . . пропадете. . . .

Скажіт, як ближче пройти до міста?

— А ось сюди, попід міст, — показав рукою один.

Я попрощався й пішов. За мостом, назустріч мені з веселим сміхом ішов гурт дівчат. В руках вони тримали якісь пакунки, одяг, взуття.

На їхніх рукавах я побачив український тризуб, обрамлений вінком із соняшників.*)

*) Під тиском подій в середині 1944 року, німці дозволили українцям на примусових роботах у Німеччині замість означення „ОСТ“ носити

— Дядю, Ви хто? — запитала одна, відійшовши від гурту.

— Українець — відповів я.

Дівчата кинулись до мене, пропонували цукор, вибачались, що більше нічого не мають.

— Заберіть пістоль, більше влізе — порадила одна, наповнюючи мої кишені.

— Дядю, йдіт швидше до міста, там беріть, що душа забажає, — радили разом.

— Беріть у німаків одяг та переодягайтесь, вони повтікали з міста — сказала друга.

Дівчата пішли.

З кишнями, повними цукру, я лишивсь на шосе.

Я ще довго стояв і дивився їм услід. З очей моїх текли сльози. . . Сльози радості.

* * *

*

Далі шосе зливалося з головною вулицею міста Нордгавзен. Тут будинки не так потерпіли від бомб, як на околицях. Вздовж вулиці стояли американські танки й автомашини. Солдати частували людей шоколядою, бісквітами, консервами й цигарками. Тисячі рук простягались що б щось вхонити.

З напівзруйнованих будівель виходили люди, несучи здобич. Я звернув у бічну вулицю з надією знайти незайманий будинок. Оглянувши кілька будов, я підійшов до двохповерхового будинку. Парадні двері були замкнуті. Зайшов у двір. Серед двору впала авіаційна бомба, зробивши глибоку вирву. Вирва наповнилася водою. В будинку не було жодної цілої шибки. Я лишив

національну відзнаку-Тризуб у вінку із соняшників. Був то звичайний маневр окупаційних військ. За винятком кількох таборів великі маси українців такого дозволу не одержали й лишилися „ОСТ-тами“ до дня капітуляції, Німеччини.

ціпок і вліз крізь рдзбите вікно до кімнати. Це була спальня. Все було так, ніби тут жили люди. Лише уламки скла, глини із стін та товстий шар пилюги на меблях і постелі вказував на відсутність мешканців. Вийшов у коридор і піднявся на перший поверх. Двері були розчинені. В передпокої кабінету, лицем униз лежав чоловік. По одягу я пізнав в'язня з концтабору. Він був мертвий. Я переступив через труп і зайшов до кабінету. Розкішні дорогі меблі, бібліотека, радіоапарат і великий перський килим на долівці не привертали моєї уваги. Я шукав кухню або їдальню.

Від великої кількості з'їденого цукру мучила спрага. Хотілося пити.

— Нарешті. . . — зрадів я, відчинивши з кабінету двері в сусідню кімнату. В тарілках на столі стояв недоїдений суп, в каструлі запліснявіле смердюче м'ясо... Я підійшов до буфету й відчинив дверцята.

Очам своїм не повірив?

Там я побачив шинку, сало, цукор, вино. . . Очі розбігалися.

Схопив шинку й почав їсти, потім підійшов до столу і потяг за скатертину. Посуд з грюкотом впав на долівку, уламки розбитих тарілок задзвеніли по підлозі.

Все, що можна було їсти, я вибрав з буфету й порозкладав на столі. Потім зайшов до кухні. Тут все було на своєму місці. Біля плити лежав вугіль і дрова, на кафельній дошці і в спеціальній шафі безліч різного кухонного приладдя. У шафі в стіні знайшов консервовані фрукти й овочі. Тут була також цибуля, буряк й картопля. Цибулю й буряк я відніс в їдальню і теж поклав на столі.

Раптом мені спало на думку, що все це хтось може забрати. Я хвилювався й не знав, що робити. Чи сідати їсти, чи зайнятися забезпеченням охорони харчів.

Мучила спрага. У водогоні води не було. Я схопив відро й, щільно попричинявши за собою двері, зійшов на подвір'я набрати з вирви води.

Зачерпнув. Ледве, ледве витяг відро. Хотів нахилитися й напитись — та не здужав, руки тремтять. Тоді зануривсь обличчям у воду й так пив. . . Спробував підняти відро — сил не було. Половину вилив, решту, тримаючись обома руками за дужку, вніс до ідальні.

Двері за собою щільно попричиняв і заклав всім, що потрапило під руки.

На дворі стемніло, насувалася ніч. В буфеті я знайшов свічки. Три з них поставив на столі й засвітив, на вікнах опустив затемнювальні штори.

Нарешті все — полегшено зідхнув і сів біля столу. Почав їсти. Що з чим чергувалося, — не розбирався. . . А спати ж на чому?

Цю ніч спатиму на долівці. — вирішив.

Це ж перша моя ніч у хаті. Схилився на стіл. . . .

* * *

*

Цілий сон снувався довкола думки про їжу.

Прокинься і їж, прокинься!

Дихати важко, хтось ніби душив мене. . . Я розплющив очі й перелякався. Мене розпірало зсередини.

Не довго думаючи, відхилився на бік і заклав у рот пальці. . .

Полегшало. Шкода харчів, — подумав.

Хвилинку відсапнув і знову взявся за їжу.

Так до ранку я тричі прокидався від задухи, і знову накидався на харчі. . .

В наступні дні привів себе до людського вигляду.

Поголився, скупався й одягнувся. Білизну, одяг, взуття і всі інші речі знайшов тут в цьому будинку. Вразала величезна кількість жіночих і чоловічих убрань по гардеробах. В комодах було багато бавовняних і вовняних матеріалів у звоях.

В одній із шухляд я натрапив на пакунок ще не-
вживаних безрукавок (майки) „Мосшвейпрома“ з сатину.
Це мабуть був один з „трофеїв“, здобутих на східньому
фронті офіцером СС, якому належала ця квартира.

Нікчемно виглядали ці безрукавки серед шовкової
білизни й високоякісних ґатунків закордонного текстилю.

Зшиті з окремих шматків сатину, вони нагадали ме-
ні советський „шірпотреб“.

Страх перед голодом витворив у мене психічну не-
дугу. Де б я не ходив, мене переслідувала думка, що я
маю мало харчів або що їх хтось у мене краде.

Я ніякої уваги не звертав на коштовності натомість
харчові продукти носив до їдальні безупину. Так про-
жив цілий тиждень, не показуючись на вулицю.

Хвороба шлунку повторювалась щодня, але я не
звертав на це уваги. Відчував, що набираю сил. . .

* * *

*

Вулиці міста завалені руїнами багатоповерхових бу-
динків та зламаними телеграфними стовпами. Електрич-
ні дроти та телефонні мережі військового зв'язку, мов
ліяни, звисають з обгорілих поламаних дерев. У багать-
ох місцях перевернуті трамваї, автобуси, автомашини.

З трудом пробираючись руїнами, я оглядав місто. В
кількох місцях натрапив на трупи людей. Одні з них бу-
ли накриті дрантям, у других тільки руки й ноги стир-
чали з під цегли. Строката одягом і мовою людська ма-
са невпинним потоком розливалася по місту. Мов сара-
на, накидалась на уцілілі фабрики й будинки.

Ось людський потік пливе до напівзруйнованої ба-
гатоповерхової будівлі. Миттю заповнюються всі кімнати,
підвали й коридори.

Тут була тютюнова фабрика. З натовпу чути прок-
льони на адресу німців:

— Тютюну їм було шкода, а тут же його тисячі тонн.

— Та й хіба ж у Німеччині одна така фабрика?

Раптом хтось вигукує. — За мною, я знайшов вино...
Мов лавіна. тече людський потік за провідником.

У натовпі рябіє одяг колишніх в'язнів концтаборів.
Для них немає перепон. У цьому принаймні переконані вони самі.

— Знищимо німців! — кричат п'яні від волі й алкоголю чужинецькі маси.

Поляків і „остів“ розпізнати легко, вони ще носять на собі тавро „Р“ і „ОСТ“.

* * *

*

Центр міста від бомбардувань не потерпів. Однак приміщення розгромлено й пограбовано чужинцями. Меблі поламані, шибки вибиті. . . . Булиці завалені хатнім добром, подертим, потрощеним.

Американські вояки спокійно спостерігають людську стихію. Серед них багато бельгійців, чехів і поляків із США. Помітно, що вояки, які прибули із-за Океану, не пройняті такою ненавистю до німців, як ті, що спробували німецької „культури“ на власній шкірі і щойно в Європі вступили до американського війська.

Особливу лють проявляють бельгійці. На одній з вулиць біля перевернутого вибухом бомби трамваю стоїть група бельгійських вояків. Вони зупиняють перехожих, перевіряють документи.

Якщо виявляють німців — затримують, а чужинців запрошують бити їх в обличчя.

Я стою осторонь і дивлюся на знайому картину з життя в концтаборі.

Зловлених п'ять німців стоять з похиленими головами. Розкуйовджене волосся спадає їм на скривавлені в синяках обличчя.

І я колись так стояв. . . — пригадав.

— Де ж ваша гордість „іберменші“*) де відвага ваша?
— хочеться плюнути кожному з них межі очі.

Підійти, вдарити? Вдарити за всіх помордованих,
зганблених. За всіх тих, з чибї вини ми підемо по світу...

Підхожу до німців. Вояк-бельгієць питає:

— Націон?

— Українець — відповідаю.

Він знижує плечима перепитує:

— Полен, русе, чехе?

— Я українець!!!, — вигукую з люттю й відходжу.

Пощо маю бити під чужим ім'ям?

Біля німців метушаться „ОСТИ“ — хлопці й дівчата. Один із хлопців підійшов до гурту солдат і, показу-

Німецькі СС-и з охорони концентраційних таборів забиті в'язнями під час втечі з транспорту.

*) Надлюди.

ючи пальцем на німця, щось оповідає. „Остівець“ упізнав майстра фабрики, на якій працював. Поганий був майстер. Знущався з людей, бив, примушував виконувати надсилу роботи. . .

Вояки радяться між собою. Один з них іде до авомашини, що стоїть поряд. Сідає за стерно, заводить мотор. Підїхав до німців. . . Інші підхоплюють „майстра“ на руки й садовлять на радіатор. Вихром проноситься вулицями міста автомашини. Міцно вхопившись руками за радіатор прикипів німець. На обличчі у нього вираз жаху і безнадійности. . . .

* * *

*

Без цілі й без будь-якого пляну я брів вулицею разом із людським потоком.

З за рогу провулку показалася підвода. На підводі двоє дівчат. Одна з них тримає віжки, а друга лупцює занежаяну в лишаях коняку вигукуючи:

— Но о о !

В дівчатках я впізнав українку. Зачекав. Як підвода порівнялася запитав:

— Дівчата, ви українки?

— З Полтави — відповіли, спинившись.

— А Ви?

— Я. . . і промовчав.

— Та чого ж ви стоїте, давайте свій чемодан та сідайте з нами. Поїдемо до нашого табору. Ось тут недалеко за містом. Там у нас добре.

А й справді, — подумав. Поклав чемодан і видряпався на воза.

— Но о о !

— А я спочатку думала, що ви німець, — сказала одна з дівчат.

— Я тако ж, — підтвердила друга.

Не відповів, — тільки сказав, що кілька днів як на волі.

— З концтабору? — перепитали.

— Тут таких як ви, багато. Ось зараз їхатимемо повз них. Вони приміщені в німецьких будинках. Німаків американці виселили, а в'язнів порозміщували у їхніх кімнатах,

— Так німакам і треба! — розчервонівшись із запалом сказала полтавчанка.

Виїхали за місто. Ліворуч від шосе ряд будинків, до них санітарними автами американці звозили в'язнів з концтаборів, що були розташовані навколо міста Нордгавзену.

Вояки в шоломах з червоним хрестом допомагали цивільним німцям носити ноші з напівживими мерцями. Тих, що вмерли або були привезені мертвими, клали рядами обабіч шосе на невеликій площі.

Як підвода порівнялася з цим місцем, я подякував дівчатам за гостинність, зіскочив з воза, взяв чемодан і пішов до крайнього будинку.

Хвилинку затримався біля купки німців, що під наглядом американських солдат клопоталися біля калік і мертвих.

— Де ж ваша пиха вищої раси, що ще вчора вважала нас всіх за погній? — сказав я вголос, звертаючись до німців по-українськи.

Німці повернули голови у мій бік, але звичайно нічого не зрозуміли. Знову взялися до роботи. Гидко було дивитись, як вони з рабською запобігливістю виконували накази американського негра, що ходив між нами з дерев'яною палицею.

Сила ламає хребет!

Кріз розчинені двері я зайшов до будинку. У першій кімнаті, як видно, перед цим містилась крамниця.

Тепер тут була трупарня. На перинах, що ними встелена долівка, лежало кільканадцять в'язнів. Одні з роз-

критими непорушно — шкляними очима. Інші час від часу розкривали рота, хапаючи повітря, або ледве чутно прохали води й тихо стогнали.

Багато в'язнів загинуло з голоду в замкнених вагонах під час евакуації концтаборів.

Я обійшов мерців і коли по відзнаках переконався, що між ними українців нема, зайшов у сусідню кімнату. По обстанові впізнати, що тут був колись робітний кабінет. Все стояло на своєму місці. На долівці й канапі також лежали мертві й напівживі в'язні. На столі біля вікна я побачив велику купу шоколяди в плитках і багато цигарок, розсипаних по столі й долівці.

— Звідкіля це? — подумав і рушив до столу.

На канапі заворушився в'язень, підніс голову й закричав українською мовою.

— Стій, не бери!

— Я зупинився. В'язень, переборюючи біль, сів на каналі, обіпершись спиною на стіну.

На його грудях була відзнака „R“*)

— Звідкіля? — запитав його.

Від моїх слів він зрадів, мов дитина й швидко заговорив:

— Як добре, що ви українець. Я з Кіровограду. Мене вдарило каменем в спину під час бомбардування американцями концтабору Нордгавзен. Багато загинуло... Як добре, що ви прийшли. Вони всі мертві, — при цих словах він показав рукою на тих, що лежали в кімнаті.

— Я не можу вставати. Захуйте шоколад і цигарки. Їх щоранку приносять американські санітари. Порахують людей, покладуть на кожного порцію і йдуть собі геть. Тепер це все треба сховати, бо американці як побачать, що ніхто не їсть, то не будуть приносити... .

Я зрозумів, що мій земляк на ґрунті голоду захворів манією харчового забезпечення. Ще недавно це саме пережив і я.

Я вирішив зупинитись в цій кімнаті.

На мою вимогу американські санітари забрали мертвих, і я з земляком влаштувався вигідніше.

Через два тижні командування американської армії повідомило колишніх в'язнів, що всіх здорових перевезуть до концентраційного табору „Дора“, який від тепер стає місцем скупчення всіх чужинців для майбутньої відправки на батьківщину.

*) „Руський“.

ДОЛЯ МОЇХ ДРУЗІВ

З першого дня, як я опинився на волі, мене не покидала думка розшукати або бодай довідатися щось про долю моїх друзів підпілля, з якими я був заарештований на Україні, й вивезений до Німеччини.

Ще більше цікавила дальша доля в'язнів транспорту, з якого я втік.

З друзями підпілля я перебував від 24 грудня 1942 року в концентраційному таборі „Водокачка“ на Україні, а у вересні 1943 року нас поодинокими групами вивезли до Бухенвальду. Перебуваючи в Бухенвальді, я знав, що більшість із них потрапила до найстрашнішої тоді команди „Дора“. Я потрапив в інший концтабір один.

З того часу минуло півтора роки.

* * *

*

Цілі дні я ходив і розпитував колишніх в'язнів, з якого вони концтабору і чи не чули там прізвищ моїх друзів.

— Ні, про таких не чули, — відповідали вони.

Одного дня на „позиченому“ у якогось німця вельосипеді я поїхав до станції Нідер-Захсверфен подивитись вільними очима на місце, з якого мене два місяці тому вивозили німецькі бандити в невідоме.

Їдучи вулицею, я почув, як хтось кілька разів вигукнув моє ім'я.

Боже, яка то була радість! Я кинув на брук машину і впав в обійми друга Степового. Одного з товаришів підпілля. Нашій радості не було меж.

Як виявилось друг Степовий в той самий день, що і я, і також із станції Нідер-Захсверфен був евакуйований з транспортом в'язнів концентраційного табору „Дора“. Їх завезли на північ Німеччини й примістили в концтаборі Берген-Бельзен. Кільканадцять тисяч людей німецькі канібали намірялися знищити до захоплення тієї місцевості американцями.

Почався тиф. Щодня сотні людей вмирали від цієї страшної пошести, але йому й кільком товаришам вдалося втекти.

Про транспорт з Роттлебероде він нічого не чув. Від нього я також довідався про смерть кількох друзів, що впали жертвою російсько-комуністичної провокації в концентраційному таборі „Дора“.

Вони стали жертвою трагедії, що її переживали в німецьких катівнях українці, позбавлені національного імени.*)

У березні м-ці 1945 р. коли воля витала над колючими дротами концтабору „Дора“, в наслідок провокації росіян були повішені й спалені в крामаторії, кілька українських полум'яних патріотів-націоналістів. Серед них і не забутній наш друг і товариш Федя У. Спричинились до цього німецькі комуністи, що вкупі з російською бандою злодіїв і убивць заснували в таборі підпільну комуністичну організацію. Організацію зрадив поляк. Гестапо перевело арешти серед в'язнів. Було заарештовано 120

*) Українців трактовано як громадян тих окупантів, що ними були загарбані українські землі. Так українці з ССРП мусіли носити відзнаку „R“ — „русскій“ з Польщі „P“ — поляк з Чехії „T“ — чех і т. д.

осіб, серед них опинилась і російська банда на чолі з „борцем“ Миколою.**)

По кількох днях слідства росіяни почали видавати співучасників. У висліді було додатково заарештовано ще 60 осіб. Але головорізові „Ніколаю“ цього було замало. Він заявив гестапівцям, що не знає всіх прізвись, але може показати „своїх“ тоді коли перед ним вишикують всіх „руських“.

І ось 19 листопада 1944 року на площі концтабору були вишикувані всі в'язні з літерою „R“. Від десятої години ранку до шостої вечора „Ніколай“ ходив між шергами і показував „своїх“.

Так за його вказівками було заарештовано 35 осіб, а між ними й кілька українських патріотів, які не загинули раніше від його бандитської руки.

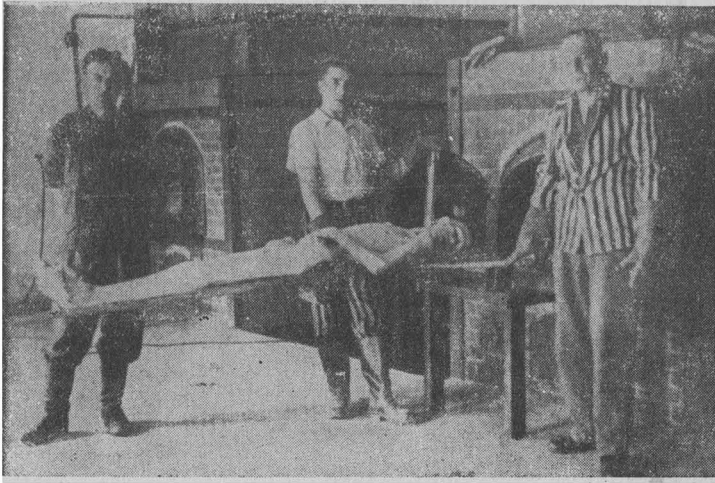
10 березня 1945 року о 3 годині дня на площі гестапівці встановили чотири шибениці, на яких без жодного слідства були знищені і наші друзі. Годину пізніше всіх спалено в крематорії.

**) Майже в кожному німецькому концтаборі діяли „Особие отдели.“ Вони мали сітку шпигунів, яких вербували із злодіїв і тих типів, що на всякий випадок хотіли виправдати себе перед „родіной“. Організацією й керівництвом „отделов“ займалися вихованці комуністичної партії що виконували цю роботу на „родіне“, а тепер, потрапивши до німецьких концтаборів, взялися за „родное дело“.

Бож чи можна залишати „советського человека“ самого на себе?

Основним завданням НКВД в німецьких концтаборах було слідкувати за людьми, що в розмовах з чужинцями можуть „оклеветать“ Советський Союз. Крім того „Особие отдели“ „вкривали“ серед прибуваючих в'язнів „врагов народа“ або співчуваючих їм. Всіх таких людей різними способами знищувано.

„Ворець Микола“ був надісланий з Бухенвальду „ячейкою НКВД“ із спеціальним завданням нищити в „Дорі“ українських націоналістів. Від його рук загинула група націоналістів-революціонерів з Кіровограда.

Печі крематорію для спалення трупів в концентраційному таборі Дахав (біля Мюнхену). Обслуга крематоріїв складалася з в'язнів.

„ Д О Р А “

За шість кілометрів на північний захід від Норгавзену містився концентраційний табір „Дора“.

На початку 1942 року тут був ліс, потім дерева вирубали й почали будівництво підземних виробень ракетної зброї V-1 і V-2. Чорні отвори, що їх видно в багатьох місцях підніжжя кам'яних гір, проводять до великих підземних заводів, збудованих за останнім словом техніки. Видовбані людськими руками в суцільній масі кам'яного масиву широкі коридори, по яких рухаються залізничні транспорти, сполучаються з просторими цехами. Десятки тисяч в'язнів поглинула ця будова.

Трупи в'язнів біля крематорію в одному з концентраційних таборів.

*) „Дора“ — була командою Бухенвальду.

Звідтіля вертали тільки мертвих. Їх безупинно вивозили вантажними автами до Бухенвальду *) на крामаторій.

На їх місце привозили нових. По кілька тижнів люди не виходили на поверхню землі. *) Там у мокрих, холодних підземеллях вони спали, їли і працювали. . . Працювали без відпочинку день і ніч під ударами нагаїв і палиць „юберменшів“, під улюблену німецьку мелодію: — Льось, льось, шнель, шнель! **).

Сорок кілометрів під землею довжина тих будов. . .

Сюди в це пекло потрапляли українці з транспортів, що їх німці привозили з України.

* * *

*

Тепер в „Дорі“ почалося нове життя. Тут міститься репатріаційний пункт. ***)

З ближчих міст і сел вантажними автами американської армії звозять чужинців. Сто сорок чотири бараки заповнюються недавніми рабами гітлерівської Німеччини.

Серед чужинців поволі вщухає шал перших днів визволення. Німці перелякані й занепокоєні своєю долею поволі приходять до пам'яті. Американці виявились далеко не такими, як про них розписувала пропаганда Гебельса. Цілий ряд наказів американської військової влади нагадує чужинцям про суворе покарання тих, хто не припинить грабунків, убивств і бешкетів над місцевим населенням.

У багатьох випадках бельгійці, голляндці, французи, італійці й інші нації не чекають на організовану від-

*) На початку будівництва самого концтабору ще не було. В'язнів тримали в печерах.

***) Поспішай, поспішай.

***) Табір для виїзду на батьківщину.

правку до своїх держав. Вони поспішають до своєї батьківщини, аби швидше залишити тричі прокляту Німеччину. День і ніч на Захід, на Півден і Північ ідуть валки людей. . .

Швидше до дому, вдома чекають рідні й близькі!!!

З-поміж усіх націй, напоєних радістю волі, виняток становили громадяни ССРСР, серед яких було найбільше українців.

Хоч зовнішньо вони теж виявляли велику радість з приводу визволення, проте на „родіну“ з них ніхто не поспішав.

Навпаки з теренів Німеччини й Чехії, окупованих Советами, прибували все нові валки українців, що втікали на Захід.

Не раз американці, зустрівши в дорозі таку валку, пропонували людям автомашини, щоб завезти їх до ближчого репатріаційного пункту. Втікачі відмовлялися, пояснюючи:

— Ми українці — і йшли далі.

Довго очікувана воля їх зовсім не радувала. . . .

* * *

*

25 квітня 1945 року американські вантажні авта прибули до Нордгавзену за колишніми в'язнями, щоб перевезти їх до „Дори“.

— Як, знову до концентраційного табору? — обурювались люди. Проте після довгих розмов з американським офіцером частина погодилась і виїхала.

Я до „Дори“ не поїхав. Одна лиш думка, що знову доведеться перебувати в людському морі, гнала мене на село, на хутір, в гори, аби бути на самоті. Вирішив відвідати „Дору“ тільки з метою знайти сліди друзів.

До табору пішов пішки.

Вже за містом починалася зона концентраційного табору. Тут і там були високі огорожі з

колючого дроту. Асфальтове шосе Нордгавзен — „Дора“ проходило біля підніжжя невисоких гір, у яких виднілись отвори до підземних виробень, замаскованих мотузяними сітками зеленої фарби. По обидва боки шосе велике нагромадження різних матеріалів, що їх вживано для будови ракетної зброї. В кількох місцях просто неба лежали сигаро-подібної форми ракети з білого металю. Фау II*) були вдвічі більші від Фау-I. Кінець війни перешкодив німцям вжити їх масово проти ворогів Німеччини.

Характерно, що англо-американська авіація, зруйнувавши до-щенту місто Нордгавзен, жадної бомби, не скинула на склади виробень ракетної зброї. Як видно було, передбачено захопити виробні неушкодженими.**)

Перед концтабором я обійшов приміщення й різні будівлі СС-ів, де містилося військо й адміністрація, що пильнували концтабір. В політичному відділі всі документи були знищені. Картотеки в'язнів концтабору „Дора“ я також не знайшов.

Вже багато з приміщень були зайняті людьми, що їх звозили сюди американці.

Вирувало життя!

Лемент, співи, сварка за ліжко, чи за місце в кімнаті супроводили мене до брами колишнього концентраційного табору „Дора“.

Національну приналежність чужинців легко було пізнати по нашивках на піджаках, кашкетах, блюзках.

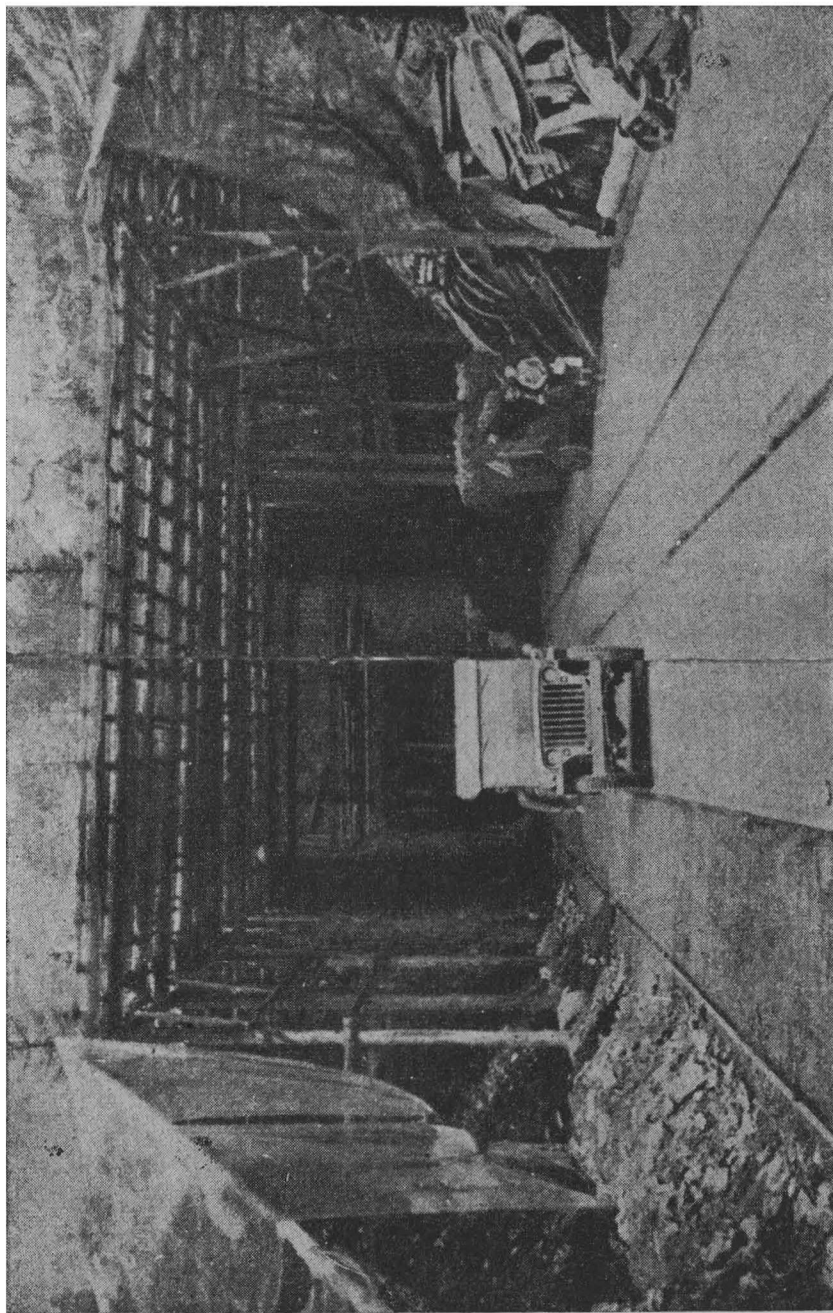
Громадяни ССР здебільшого відзнак не начіплювали. Приглядалися. . . .

Ось і брама. . . . Як вона подібна до тих, крізь які мені доводилося щодня проходити під такт музики таборової оркестри.***)

*) Ракети V-II мали 18 метрів довжини і 1,5 метра в діаметрі.

**) Кількома місяцями пізніше все це дісталось у руки Советів, яким американці відступили Тюрінгію,

***) У великих концентраційних таборах при вимарші в'язнів на роботу духова оркестра, зложена з в'язнів награвала марші.

Один з отворів до підземних виробень в концентраційному таборі „Дора“.

— Лінкс, лінкс, лінкс!!!*) — пригадалися монотоні, пронизливі слова „лагерфюрера“**), що стояв на брамі, рахуючи шереги в'язнів.

Ліворуч і праворуч від брами висока огорожа з колючого дроту. Дріт прикріплений на ізоляторах до бетонних стовпів.

Сміх, музика, радіо, співи й гармошка змішуються з сигналами автомашин, що проїздять крізь браму.

Як це все не подібне до того, що ще недавно довелось пережити. Іду ліворуч від брами вздовж дротів. На бетонних стовпах блищать таблички з емблемою смерті і написом: „Форзіхт! Гохшпанунг“.***) Але тепер струму в дротах немає. . . .

В кількох місцях огорожу прорвано. Розірвали її нові мешканці табору, щоб скоротити собі шлях до міста, оминаючи браму. У вартівничих вежах, що височать над дротяною огорожею живуть люди.

В таборі вже налічується 30 тисяч мешканців. Кожна з національних груп має свої бараки, над якими майорять національні прапори.

* Над дверима бараку, в якому містяться колишні советські військовополонені, великий плякат з написом: „Да здравствует міровая революція“.

— Москва почала „працю“ — подумав я, прочитавши.

В таборі найбільше т. зв. „руських“. Патріотів „родіни“ пізнати по непомірно великих червоних зірках на картузах і кубанках та по шматках червоної матерії на грудях. „Грудь на распашку“****), розкуйовджена чуприна з-під кашкета „набекрень“*****) добірний російський мат та штани в чоботи привертають увагу чужинців. Вони з цікавістю розглядають п'яних „русаків“.

*) Лівою, лівою, лівою!!!

**) Комендант табору.

***) Увага! Струм високої напруги.

****) Розхристаний комір сорочки.

*****) Набик.

— Це ж бо ті, яких брати побідоносним маршем дійшли до Ельби!

— Нех живе Руда Армада!*) — вигукують чехи, зустрічаючи п'яних „русаків“.

— „Жівію Сталін!“**) — підхоплюють серби.

Мов батогом б'ють ці вигуки громадян ССРСР. Вони втікають від „патріотів“, аби не потрапити їм на очі. Ховаються в бараках між чужинцями, називають себе турками, поляками, французами й іншими. Над дахом колишньої концтаборової тюрми на високій щоглі велика червона зірка. Там примістився „русскій штаб“.

Від колишніх в'язнів „Дори“ я довідався, що в цій тюрмі перебували мої друзі. Пішов оглянути камери. Може лишили якийсь напис?

Від решти табору в'язниця ізольована високим д्रो-тяним полотом на ізоляторах. На брамі тюрми вартує „русскій“ з червоною опаскою на рукаві. Я пояснив йому ламаною німецькою мовою, що хочу оглянути „бункер“ (***)

Він п'яними очима подивився на мене, потім, ляс-нув по спині, пропустив із словами:

— А, камарад, француз, гут****), давай.

„Штабовики“ живуть не погано. На невеличкому тю-ремному подвір'ї встановлено кілька кухонь, на яких дів-чата готують страви для „товаришів із штабу“.

З десяток п'яних хлопців вовтузяться біля двох сви-ней. Жахливий російський мат*****) висить у повітрі....

На мене ніхто не звернув уваги. Я зайшов до при-міщення і зупинився посередині довгого коридору. По обидва боки було безліч дверей.

„Одиночки“ — опрічні камери.

В одній з камер рипіла гармошка, п'яні голоси за-тягнули „Катюшу“. Мені бридко було все це чути. Прига-дав „родіну“....

*) Хай живе червона армія!

**) Хай живе Сталін!

***) В'язницю.

****) Добре,

*****) Російська лайка.

— О, тепер чужинці побачуть на власні очі, як виглядає „расейська культура!“

В одну з камер відчинив двері, вона була пуста. Залізне ліжко прикріплене до стіни, залізний столик і більше нічого.

В одній з цих камер були й мої друзі?

Пильно оглянув стіни. На різних мовах вони були скарбовані від долівки до стелі.

Серед написів слова розпуки й гніву, прокляття й заклику до помсти німецькому народові, заповіти й останній привіт Батьківщині.

„Вів ля Фрас“, „Нех жиє Польська!“ *)

В одній із камер напись українською мовою:

„Прощайте друзі! Слава Україні!“ Підпису не було.

Кому належать ці слова? В іншій камері натрапив на „товариша“, що спочивав у ліжку з „катушою“. Я сплюнув і причинив двері.

— Що їм до того, що ще недовно тут люди прощалися з життям?

Гармошка „різала“ далі цим разом „Сербіянку“. Хтось вибивав „чечьотку“.

При виході з коридору мене зупинив п'яний „товариш“ з пляшкою в руці.

„Ей камарад, Франце пойдьом вип'єм.“ **)

— „Іх нікс фарштейн“ ***) — відповів я, проходячи повз нього.

— „Ех, ти мать твою“ — поточившись вимовив він.

Я вийшов за браму „русского штабу“ й зідхнув з полегшенням. Зупинився на великій площі колишнього „пляц апелю“ ****) Площа виложена квадратними сірими плитами з бетону. Тут повішали друзів. . . .

*) Хай жеве Франція! Хай жеве Польща!

**) Я носив синій французький берет, і очевидно тому мене приймали за француза.

***) Не розумію.

****) Площа на якій відбувалася перевірка в'язнів.

На горі між бараками високий димар крематорію. Там їх спалено. . . .

В цей час хтось підійшов і став проти мене. Раптом: — Ти живий!

Це був росіянин Петро В. з Москви, що разом зі мною перебував у концентраційному таборі Роттлебероде, а під час евакуації втік також з транспорту. Він був у цивільному, тільки на лівій кишені піджака носив червоний вінкель.

Привітались, обнялись і з радістю тиснули один одному руку.

Петро запросив мене до себе. Влаштувався він не погано. Хоч я знав його по концтаборі як великого патріота „родіни“, однак помітив, що в цих умовах він активності не виявляв.

Потім ми вийшли за табір і полягали в запаській високій траві, на схилі крутої гори. Довго говорили. Згадували минуле. Він розповів про себе. Говорив про те, що працював у Москві на відповідальній посаді в Метрополітені,*) що він орденоносець, член комуністичної партії.

Нашій розмові перешкодив гурт дівчат, що з веселим сміхом розмістився поряд. Дівчата розмовляли українською мовою. Одягнуті були добре. Модні зачіски прикрашували молоді обличчя. Одна русявка час від часу скріплювала свою розповідь добірною московською лайкою. При цих її словах дівчата озиралися довкола й зауважували:

— Так не лайся, можуть почути он ті — і показували на нас.

— Та ж то французи, вони нічорта не розуміють, — глянувши в наш бік, відповідала русявка.

Щоб не слухати неприємних розмов, я підійшов до дівчат і запитав:

*) Підземна залізниця.

— Дівчата котра година?

Вони почервоніли й відповіли. Потім підійшов Петро. Розговорились. . .

Русявка виявилась моєю землячкою. Решта були з Києва, Дніпропетровська, колишні „остовки“. Після довгої розмови одна з дівчат, звертаючись до мене, сказала:

— А ми думали, що ви француз. Ви певно письменник?

— Чому таке припущення? — поцікавився.

— Ви так розпитуєте про все, — відповіла.

Потім, помовчавши, запитала:

— А що буде з нами? — і додала:

— Може ще буде війна між американцями і руськими. . .

— Чому так думає? — перепитав.

— Для нас буде краще. . . Інакше загинемо. Я знаю. — сказала й підвелася.

— Ходімо, дівчата, в таборі сьогодні танці, — вихопилась русявка.

Дівчата попрощалися й пішли. Петро ліг на траву й, дивлячися в небо, через деякий час запитав.

— Скажи, чому українці не люблять руських. Я це бачив скрізь, особливо в концентраційних таборах. Та ж українці в совєтах мають рівні права з росіянами. Вони навіть у Москві займають багато відповідальних посад, і ніхто їм не чинить кривди. Ось у нас на Метро головний інженер Кравченко, головний бухгалтер Бондаренко й інші.

Я довго розповідав Петрові про болі українського народу, які йому заподіяли росіяни, починаючи з далеких історичних часів.

Він мовчки вислухав мене, а потім ствердив:

— Тепер розумію.

А знаєш, міні боязко вертатись на „родину“ — раптом сказав.

— Я нічого не винен. Я був у армії, потрапив у полон. У Кельні разом з німцями організував комуністичне підпілля. За це я і потрапив до концентраційного табору. І от, не зважаючи на все це, я знаю, що вертатись туди не можу. . . . Я лише хотівби, щоб мене допустили до моєї родини в Москві й дали посаду двірника. . . . Ти розумієш двірника!

Останні слова він вигукнув.

Я не відповів. Тільки порадив, щоб такими думками ні з ким не ділився.

Потім ми домовилися про день спільної подорожі в Роттлебероде за документами і розійшлися.

„ О ‘ КЕЙ ЧЕКОСЛОВАК “ *)

Мені вдалося розшукати ще трьох українців, з якими я перебував у концтаборі Роттлебероде. Вони втекли з транспорту під час переходу колон до станції Нідер-Захсверфен. Я повідомив Петра, і ми всі разом подалися до Роттлебероде в надії роздобути документи та довідатися про долю товаришів.

* * *

*

Сходило сонце. З південних схилів Гарц сповзає густий туман. Змочене росою асфальтове шосе Кельбра-Штольберг блищить в ранішніх променях. Від міста Кельбри до села Роттлебероде шосе рівне, як стріла. На північ за селом, під крутою горою великий триповерховий будинок, критий червоною черепицею. Біля будинку невеличке подвір'я, що впирається в берег широкого рівчака, яким протікає вода. Будинок з подвір'ям обнесений колючим дротом. В кількох місцях довкола огорожі сторожові вежі. Закріплені на вежах прожектори самотно вишкірили скляні зіниці. . .

Самотно. . . Поряд не видно цівки кулемета і поста ті в чорному поліцая СС. В кількох місцях на дротах зачепились арештантські штани.

Задротована брама розчинена, двері в будинку настіж, у вікнах вибито шибки.

З-за високої гори показалося сонце. Крізь розчинені вікна третього поверху соняшні проміння ковзнули по долівці. Велика чорна пляма на долівці зробилася темночервоною.

*) Гаразд чехословак.

Засохла кров. . . .

Поламани ліжка, порожні коробки з-під консервів, розірвані сінники й різне лахміття лежали купами у великих кімнатах, що ще недавно були місцем ув'язнення тисяч людей.

— Так, хворих вони розстріляли — ствердив я, звертаючись до товаришів.

Канцелярія концтабору була знищена.

Шукати документів було зайвим. Вирішили звернутися до „бюрґермайстра“*) і поспробувати в нього добути хоч тимчасові посвідки. При нашій появі в селі німці уникали з нами зустрічі**) й зникали по своїх хатах. Одному з нас здалося, що в одній людині, яка швидко втікала, він пізнав ката з концтабору.

— Лагерельтестер!***)

Ми кинулись наверх.

Німець збавував, що не втече і зупинивсь.

— „Гутен таґ“****) — привітався і сказав, що втікав, від нас бо прийняв за жидів.

Цей тип із „зеленим вінкелем“*****) хоч був сам в'язнем також, однак відзначався нечуваною жорстокістю що до інших в'язнів, а особливо до жидів. Він особисто забив палицею кілька соток людей.

Тепер перед нами стояв нікчемний хробак. Він розповів як багатьох в'язнів-німців, у тому числі і його, комендант концтабору Роттлебероде Брауни Ерхарт перед самою евакуацією звільнив з-під варти. Головорізи вважали, що всі ми загинули, і спокійно отаборилися в цьому селі й виробляють документи, щоб розійтись по домах. Про долю транспорту удавав, що нічого не знає. Ми зробили в нього обшук і знайшли документ,

*) Голова самоврядування села.

***) Ми були в арештантському одязі.

****) Старший в таборі з ув'язнених.

*****) Добрий день.

*****) Відзнака для бандитів в німецьких концтаборах.

який він всиг дістати у американського командування. В документі значилось, що він Курт Еверт, політичний в'язень і т. п.

— Ось так, бачите. . . — сказав один з товаришів. — Всі мімецькі бандити матимуть посвідки, що вони політично переслідувані.

Потім ми пішли до голови села й при допомозі свідчень цього бандита одержали посвідки про перебування в концтаборі Ротглебероде.

Спочатку голова пробував упиратися, мовляв, він не знає, за що ми сиділи, однак докази, що ми їх вжили, для цього виявилися цілком достатніми. Решта бандитів довідавшись про нас втекла з села.

Бандит Курт уже не живий.

* . . *

* . .

Увечорі верталися до Нордгавзену. На шляхах стояли американські патрулі й перевіряли документи.

— „Пе е с с с!*) — піднісни руку до гори, зупинив нас американський солдат.

Показали посвідки.

Він довго розглядав їх, а потім запитав:

— „Націон!“**)

— Українці — відповіли ми.

Солдат знизав плечима й нервово перепитяв:

— „Русе, поле, чехе. . . ??“

— Ми українці! — повторили.

Він здивовано глянув на нас і, махнув рукою, промовив:

— „О'кей чекословак!“

*) Пашпорт.

***) Національність?

* * *

Якось проходячи вулицею Нордгавзену, я помітив на грудях молодого людини жовто-блакитну стрічку. Очам своїм не повірив. Підійшов і запитав:

— Ви українець?

Він з недовір'ям подивився на мене й запитав собі:

— А ви хто?

— Я українець — відповів.

Розбалакались. Він повідомив мене, що в одній з учілілих шкіл Нордгавзену українці створили табір і всіма силами борються проти об'єднання їх з росіянами й поляками. Я взяв у нього адресу і на другий день із своїми друзями, колишніми в'язнями, прийшов до українського табору.

У великій школі містилося щось близько восьми сот українців з родинами. Табір очолював старий енергійний професор Злотчевський. Він дуже зрадів, коли довідався, що йому на допомогу прийшли в'язні німецьких концтаборів. Сказав, що советські представники й поляки безупинно доносять американській військовій владі, що українці — це не національна група, а що це росіяни, які співпрацювали з німцями і т. п. Кілька разів американці намагалися зліквідувати табір.

Наша поява була вчасною. Хоч американці й далі були наставлені вороже до українського табору, проте зразковий порядок, дисципліна, а головне наявність в'язнів німецьких концтаборів змусила їх до перегляду большевицьких доносів.

Як оаза у великій пустелі, український табір в Нордгавзені став притягаючим місцем для українців, що становили переважну більшість сорокатисячної маси в большевицьких таборах розташованих у тій місцевості. Бачачи, що українців з цього табору не змушують повер-

татись на „родіну“, вони масово втікали з російських „пунктов репатріації.“

* * *

*

З усіх кінців наспівали вістки, що українців насильно вивозять до російських таборів і відправляють на „родіну“.

Я з Степовим вирішив розшукати якусь українську установу і домагатись від неї, щоб вжила негайно заходів перед американською владою проти сваволі большевицьких агентів.

З цією метою ми дістали адресу УНО*) й на велосипедах поїхали до м. Госляр, вісімдесят кілометрів на північ від Нордгавзену. З великими труднощами дісталися до Госляру й розшукали місце осідку УНО.

Його працівники були такі перелякані, що ненаважувалися говорити не тільки за інших, а навіть боронити себе.

Обмежилися ми тим, що взяли в УНО кільканадцять адрес колишніх його представників по містах Німеччини й поїхали на південь до м. Ваймару, інформуючи в дорозі українців про методи оборони, але тільки тоді, коли вони будуть діяти відважно й рішуче навіть проти волі американської влади на місцях. При цьому посилалися на „досвід“ українського табору в Нордгавзені.

Між Госляром і Нордгавзенем трапився щасливий випадок. Тільки, що ми проїхали одно село, як у моїй машині спустило колесо. Я звів її з шосе і почов помпувати. Випадково мій погляд впав на дошку з назвою села:

„Остергаґен“.

Аж здивувався, такою знайомою мені здалася ця назва. Я кинув помпувати й почав пригадувати. . .

*) Українське Національне Об'єднання.

Нараз хтось кілька разів назвав моє ім'я. Я обернувся на голос і відразу пригадав, що це якраз та станція, на якій мені пощастило втекти з транспорту. Ще не встиг отямитись, як опинився в обіймах двох хлопців, які потягнули мене до гарного будиночку біля шляху. Були це два українці, що тієї самої ночі втекли разом зі мною з одного вагону.

Степовий стояв, мов оторопілий і не розумів, що сталося. Про нашу дальшу подорож вони не хотіли й чути.

— Залишайтеся в нас на кілька днів. Зараз ми почастиємо Вас борщем і варениками. Адже ж давно не їли?

Зустріч була така несподівана й така інтригуюча, що ми погодилися залишитись. Закотили машини в двір і пішли до хати. У невеличкій їдальні вже накритий був стіл. Порядкувало двоє дівчат.

— А це ж хто такі? — запитав я, знайомлючись з господарями.

— Та це ж наші дівчата, — відповіли хлопці.

— Що наші то правда, але... — дівчата почервоніли. Далі я не розпитував.

Нас ісправді почастивали борщем і варениками. Потім хлопці розповіли, як їм жилося після втечі. Я розповів про свої пригоди. Шкодували, що не знаємо, яка доля спіткала решту товаришів.

Але, які вони були здивовані, коли я запропонував піти на станцію й довідатися у німців, що трапилось з транспортом після нашої втечі.

Хлопці запитали:

— На яку станцію?

— Та на Остергаген, — відповів я.

Як виявилось, вони, мешкаючи в цьому селі, зовсім не підозрівали, що це якраз та станція, з якої вони втекли. Вийшло так, що по втечі, блукаючи лісами два дні вони прийшли на це саме місце, якраз тоді, коли місцевість зайняли американці.

Потім розповіли, що з приходом американців зробили в селі „чистку“ від нацистів. Призначили нового „бюр-гермайстра“, на мешканців села наклали контрибуцію, яку німці приставляли натурою до невеличкого українського табору, розташованого за селом. В таборі містилися колишні „ости“, що обслуговували село за Гітлера. Вони особисто „конфіскували“ цей будинок, що належить власникові фабрики зубних протезів. Фабриканта не чіпають бо він не був нацистом, але й до будинку не впускають доки не вийдуть.

Випивши міцного вина, один з хлопців запитав мене: — А що буде з нами? Ми ж „ізміннікі родни“.....

Обговорюючи це питання, ми пішли по станції оглянути місце втечі.

Від німців, які мешкали біля станції довідалися, що після нашої втечі серед СС-ів зчинилася паніка, а другого дня потяг рушив на північ.

Я перейшов поле яким утікав до лісу і на стовбурі сосни, яку вперше поцілував на волі, викарбував свої ініціали.

*

*

*

Нордгавзен лишився позаду. Їдемо на Ваймар. В одному місці нас зупинив американський пост. Перекладачем виявився поляк. Перевіряючи наші посвідки, в'н зауважив:

— „Українці в німецьких кацетах тилько есесами билі!“ — і очевидно це саме переклав американцеві.

Нас затримали. Забрали посвідки, щось перевіряли про щось радились. Нарешті пропустили.

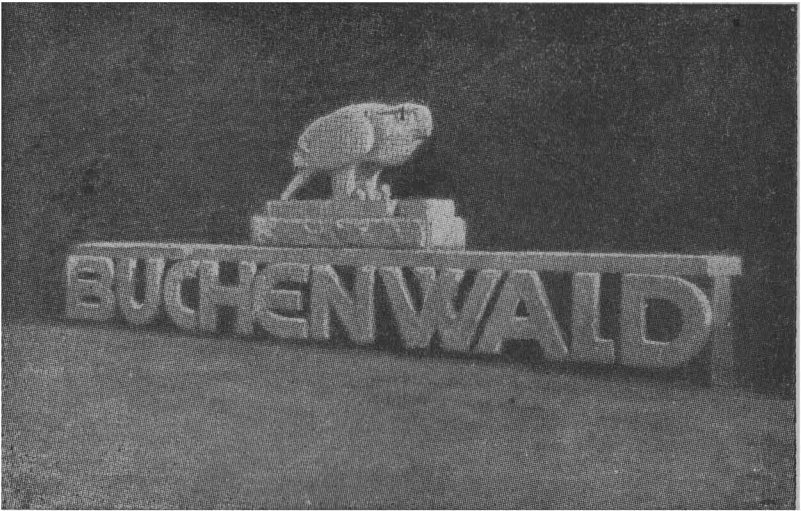
— Ну й полячки „пся крев“, — зауважив я, звертаючись до Степового.

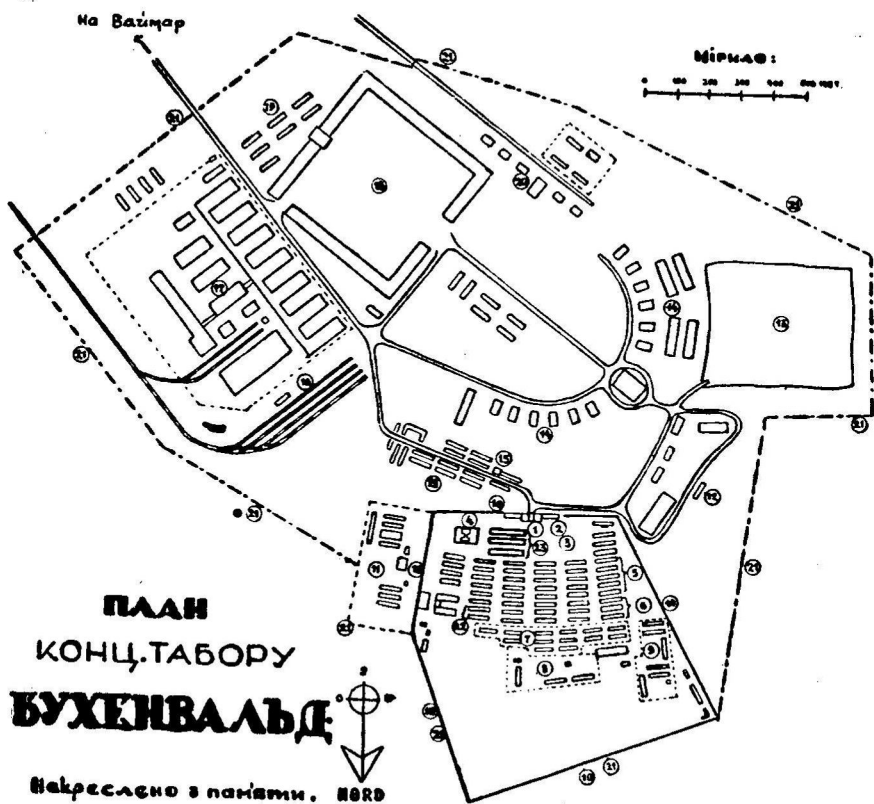
У Ваймарі, як і всюди українці маскувалися. Ми довго ходили вулицями, прислухаючись до мови перехожих. Нарешті Степовий „розконспірував“ українця. Довідавшись від нього про існування українського комітету, ми поїхали на вказану адресу.

Тут справи виглядали жвавіше. Українці організувалися.

Але як і скрізь, ставлення американської влади до українців було стримане, а то й вороже.

Користаючи з нагоди, я з Степовим вирішив поїхати до концентраційного табору у Бухенвальд, щоб роздобути документи про наше перебування в ньому у 1943 році.

ПОЯСНЕННЯ ДО ПЛАНУ
БУХЕНВАЛЬД.

1. Брама з вежею
2. Арешт
3. Площа збірок
4. Крематорій
5. Дерев'яні бльоки
6. Бльоки з каменя
7. Малий табір
8. Табір з наметів
9. Лікарня
10. Наелектризований дротяний пліт

ЗОНА КОНЦЕНТР. ТАБОРУ

11. Німецькі майстерні зброї (ДАВ)
12. „Стайня для коней“ місце розстрілів
13. Каменоломня
14. СС-касарні
15. Баракі комендатури
16. Станція Бухенвальд
17. Заводи Бухенвальд із заліз. сполучен. і дротяний пліт з електр. струмом
18. Гаражі моторізованої СС-дивізії
19. Будівництво
20. Вілла коменданта
21. Ланцюг постів
22. Науково-дослідний інститут
23. Майстерні ремонту рушниць і автоматів

* *
*

До Бухенвальду з Ваймару їхали потягом. Віддаль вісім кілометрів. Тривожно билося серце. Це ж бо тепер ми їдемо туди, як вільні громадяни. Пригадую, як в перші дні, коли нас привезли в цей модерний європейський концентраційний табір, я з пострахом дивився на тоненький струмочок диму, що підносився до неба з високого димаря крематорію.

Далеким і ніби назавжди похованим здавалося людське життя, що текло там в імлістій даліні за безкінечним павутинням концентраційних дротів. . . .

Скільки разів в тузі за рідним краєм я розглядав краєвид довкола високої гори, на якій в лябіринті дротяних огорож рахували свої останні дні сотні й тисячі приречених на смерть.

Здрігнувся від згадки.

Потяг зупинився на залізничній станції концтабору.

Зі сміхом і веселим гамором строката чужинецька маса висипала на перон. Це колишні в'язні різних національностей, що чекають виїзду на батьківщину. Вони повертаються з міста Ваймару до своїх тимчасових жител.

Я з товаришем теж виходжу на перон і, розглядаючись довкола, пригадую місця. Просто перед нами купи руїн колишніх виробень „Гусловверк'у“, де німці виробляли різні прилади для ракетної зброї V-I і V-II.

У травні 1944 року одним нападом американських бомбовиків були зрівняні з землею величезні заводи. Під уламками руїн загинуло кілька сот в'язнів, що їхніми руками спочатку були споруджені ці виробні, а пізніше в цехах вони працювали на варстатах.

Бомби влучили також в кілька приміщень, де містилося управління концтабору та приватні мешкання СС-ів.

З великими почестями зігнані в'язні ховали дружини коменданта, що її забито було у власній віллі під час бомбардування. Забитих в'язнів спалила в крематорії „тодес команда“*).

Тоді згоріло й приміщення політичного відділу. Там у вогні загинули всі справи на ув'язнених. Хвилюванню останніх не було меж. Дехто перед цим мав надію на звільнення. А тепер?

Щоб поновити документацію, управління концтраційного табору Бухенвальд розіслало по всіх своїх командах спеціальних людей (з ув'язнених), які мали заповнити на кожного в'язня анкети. Пам'ятаю як приїхали такі люди і до концтабору Роттлебероде.

Поляк**), що заповнював анкети, говорив українцям — „Українцуф у немецкіх обозах нема! Альбо рускій, альбо поляк!“

Хто з українців обстоював свою національність, того „пан поляк“ бив в обличчя і писав так як йому подобалося.

Зайшли до концентраційного табору й зупинились. Я оторопів. Ми не вірили своїм очам. За таборовою площею ліворуч від брами, де колись містились в окремії загорожі советські військовополонені, над одним із бараків розвівався червоний прапор. При вході до загорожі красувався на увесь зріст величезний портрет Сталіна. З лівого боку був прибитий советський герб.

Як і треба було сподіватись, українцям і тут місця не було. Всі національності, колишні в'язні, створили свої комітети, що працювали над оформленням документів. Коли ж українці звернулися до американців з проханням затвердити такий комітет, їм відмовили, заявивши:

*) Команда в'язнів, що обслуговувала крематорій.

**) Між іншим у 1947 році я його зустрів, як свідка на процесі в Дахав. Він тепер вчиться в Лондоні в університеті.

— Такої нації не існує. Йдіт або до росіян, або до поляків.

Справа була цілком ясною. Коли хтось з українців хотів дістати посвідку про перебування в концтаборі, мусів зректися свого національного імені, збільшуючи кількість потерпілих росіян або поляків. Але й це ще не все. Ті з українців, що походили з Советів, наражалися на небезпеку потрапити відразу до російського концтабору.

Та ще й де?

На терені Бухенвальду, що знаходився під опікою американської влади.

Не дарма досвідчені енкаведисти облюбували для „руських“ дільницю, що була ізольована від решти табору.

В той час, як всі чужинці, колишні в'язні, почували себе цілком вільно і одержували від своїх комітетів посвідки, „руських*)“ свої ж комітетчики позбавляли права виходити з „гетто“. Перед американською владою ці заходи вони пояснювали тим, що серед колишніх в'язнів „руських“ є багато злочинців, а тому їх випускати на волю небезпечно.

Так люди, ще не отямившись від жаху німецьких катівень, потрапили в пазурі НКВД.

Обіцяних документів нікому не дали, мотивуючи тим, що:

— „Дай вам документи, так ви все удір'єте“.

При цьому обіцяли:

— „Вот поедете на родіну, там получите...“

За дротами „руської“ дільниці знищували в'язнів, що на них сексоты дали відомості, як на „неблагонадьожних“ і тих, що серед чужинців у німецькому концтаборі проводили „антисоветську пропаганду“.

Горілка лилася рікою. Вбивці, провокатори і покидьки советського „раю“ так стероризували решту колиш-

*) До цієї категорії належали всі ті, що походили з ССРСР.

ніх в'язнів, що останні, голодуючи, навіть не наважувалися доповісти американському комендантові Бухенвальду про те, що харчі, які їм приділяє військова влада, осідають у кімнатах большевицьких головорізів.

В цей самий день ми були свідками, як із Чехії прибули автобуси забрати своїх громадян. Калік і хворих відвозили на курорти в санаторії, а здорових відправляли до рідних міст і сел.

Скільки радості було на обличчях людей, що під лопотіння свого національного прапора назавжди покидали прокляту німецьку землю.

Дивилися ми вслід від'їжджаючим і ще сильніше відчували трагічну долю українського народу.

— Хай ідуть, хай на власній шкурі переконаються, чому ми, українці, боремось проти „русів“. Вони цього не хотіли розуміти, перебуваючи з нами в концентраційних таборах!

Так думали ми, проважаючи поглядом останній автобус.

Знищені в Бухенвальді

I. Офіційний список СС:

За даними щоденних звітів у таборі вмерло:

1937	48
1938	771
1939	1.235
1940	1.772
1941	1.552
1942	2.898
1943	3.716
1944	8.644
1945 (I. I. — I. 4.)	13.056

Р а з о м — 33.642

2. Забито в „конюшні“ пострілом в тім'я
російських полонених....7.000

3. Транспорти смерти..... 10.719

Загальне число жертв в Бухенвальді. .51.181

Н А Р О З Ш У К И

З Ваймару я виїхав до Авґсбурґу. Американці, що зупиняли мене в дорозі вже, як видно, призвичаїлись до загадкової назви „українець“ і більше не дивувались існуванню таких людей. Але перед Авґсбурґом мая посвідка з Роттлебероде чомусь не сподобалась офіцерові. У мене відібрали вельомашину посадили на „джіпа“*) й під вартою відвезли до військової комендантури.

В кількох кімнатах американські старшин намагалися зі мною говорити, та без перекладача нічого не виходило.

Нарешті років тридцяти жінка, що працювала перекладачем офіцера в справах чужинців заговорила російською мовою. Офіцер сидів на стільці й жував ґуму, поклавши ноги на стіл.

Я відповів на кілька поставлених питань і попросив адресу українського табору або комітету в Авґсбурзі.

Він довго перегортав папери, знизував плечима й відповів, що в Авґсбурзі українців немає. Потім додав, що змушений примістити мене в якомусь чужинецькому осередку, бо вільно подорожувати я не маю права.

Вирішив, що найліпше мені буде в російському таборі (советському) й наказав перекладачці відвезти.

Кружляючи вулицями міста в розшуках „руських“, я розповідав американці про „советський рай“ та про те, чому його громадяни не бажають туди повертатись.

Вона з великою охотою слухала мою розповідь, час від часу ставлячи питання. Потім поцікавилась:

— А за що ви сиділи в німецькому концтаборі?

— За приналежність до підпільної української організації, яка боролася проти російської та німецької окупації України. — відповів.

*) Військова американська автомашина.

Після цих слів вона подала знак шоферові зупинити машину.

— Ідіт і шукайте своїх українців? — сказала.

Я затримав і попросив її відповісти на одно питання:

— Дуже прошу, — погодилась.

— Ви буваєте в товаристві американських офіцерів, скажіт, що вони говорять про можливість війни з Росією?

Американка здивовано подивилась на мене й, сміючись, відповіла:

— Американським офіцерам навіть на думку не спадає можливість такої війни. А втім їм за жінками немає часу думати про ці справи.

Я подякував їй за відповідь і вже хотів був відійти, та раптом пригадав про відібрану в мене вельомашину й речі. Сказав їй про це. Вона закотувала моє призище й обіцяла допомогти.

На другий день мене повідомили що б забрав свої речі в поліції МР при військовій комендантурі міста.

Цього ж дня я розшукав у Авґсбурзі український комітет і табір, про існування яких не знали американці.

Комітет містився в напівзруйнованому будинку по Розенауштрассе ч. І.

* * *

*

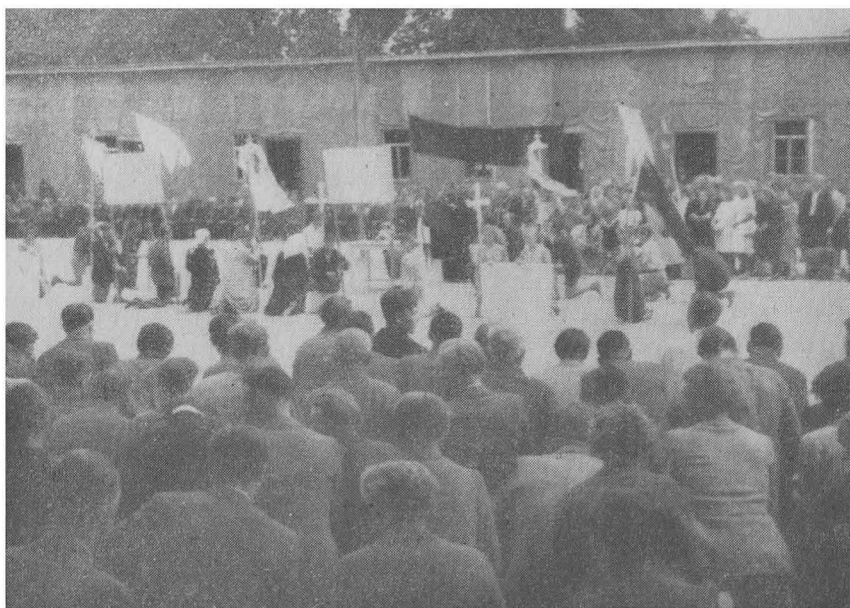
У вересні 1945 року з метою дістатися до Швейцарії я прибув до Фельдкірху.*)

Тут, як і всюди у французькій окупаційній зоні, французька влада, опанована комуністами, крайнє вороже ставилася до українців, особливо до тих, що не хотіли повертатись до ССР.

Большевицькі агенти, озброєні до зубів, підтримувані французьким військом та колишніми полоненими сер-

*) Місто Фельдкірх лежить на австрійсько-швейцарському кордоні в Форарльбергу.

бами з югославської армії прихильниками Тіта, полювали на українців, як на звірів.

Демонстрація протесту, проти примусової репатріації в українському таборі в Авісбурзі (Баварія). Літо 1946 року.

Ловили на вулицях сел і міст, вдиралися вночі до приміщень, де мешкали українці, й під загрозою забирали на авта та вивозили в спеціально відведені большевицькі концентраційні табори, спритно замасковані під назвою „Лагєря для репатріації советських граждан“.

Зустрівши труднощі з одержанням дозволу на в'їзд до Швайцарії з боку місцевої французької влади, я звернувся за допомогою до представника УНРРА.

Була це старша пані в уніформі французького офіцера на прізвище Кассель. Може б все обійшлося добре, та справу попеували її перші слова, з якими вона мене зустріла.

Тільки, що я вступив до кабінету, як „мадам“ Кассель, по російськи запитала:

— Ви „русскій“?

Збагнувши, що маю справу з старою російською емігранткою, я хотів уникнути прямої відповіді, але її тон і постава мене просто обурили. Я відповів:

— Ні, українець!

„Мадам“ почервоніла й вигукнула:

— „Нікакїх українцев нет! Хотіте відеть, я сейчас позову советскїх офіцеров і оні вас отправят на Родіну.“

На це я відповів:

— Пані Кассель, я маю 30 років і не потребую, щоб мене повчали — українець я чи ні. Зрештою я прийшов до Вас не як українець, а як людина. Щождо советскїх офіцерів, якими Ви лякаєте, то вони для мене не такі вже й страшні, як вам здається. . .

Дальша розмова була зайвою. Я повернувся й вийшов з кабінету.

Згодом переконався, що крім большевицьких агентів та французьких комуністів, величезної шкоди українцям заподіяли російські емігранти з першої світової війни та поляки, що попролазили в установи французької окупаційної влади.

Попікшись в УНРРА, я вирішив звернутись до об'єднання австрійських політв'язнів, жертв німецького нацистського режиму.

З товаришем по Бухенвальду (якого зустрів у Фельдкірху) я відвідав їхню оселю. Оселя була подібна до санаторії. Тут мешкало біля ста осіб. Прийняли нас австрійські „колеги“ дуже стримано. Таке ставлення швидко виявило свої причини. В одному з „політичних“ я впізнав бандита, що був „бльоковим“*) 44 бльоку в Бухенвальді.

Шукати в них допомоги було зайвим, і ми відійшли ні з чим.

*) Старший приміщення.

* *

*

Всеж, не гублячи надії, я поїхав до міста Брегенцу над Боденським озером до Головної Квартирі французької окупаційної влади Форарльбергу.

Спочатку відвідав швейцарського консула. Він пообіцяв дати візу*) на в'їзд до Швейцарії якщо прохання підтримає французька окупаційна влада.

Французи такого підтвердження не дали, мотивуючи тим, що я не французький громадянин. Натомість запропонували влаштувати мене в одному з чуженецьких таборів до часу виїзду на батьківщину.

Я подякував за турботи й сказав, що повертатись додому не маю наміру і волів би дістатись до табору неповоротців.

Французи зацікавились, чому саме я не хочу їхати до Росії.

Як і в попередніх розмовах з французами я обійшов мовчанкою моє українське походження і справжні причини небажання повернутись до ССРСР. В кожному французові я вбачав комуніста проросійської орієнтації і боявся антиросійським наставленням зіпсувати справу. Коли ж в дальшій розмові я довідався, що шеф відділу, з яким розмовляю, також перебував у німецькому концтаборі, як „де голівець“**) я розповів йому, хто я і чому не бажаю повертатися до советського „раю“.

Після цього він сказав:

— Даю вам скерування до інтернаціонального табору неповоротців в Гехсті біля швейцарського кордону. Там вже є один українець, Ви будете другий.

*) Дозвіл.

**) Прихильник французької націоналістичної течії під проводом генерала Де Голя.

Німецьке село Гехст розташувалося в дельті нижнього Райну за двісті метрів від швейцарського кордону. Довкола грушеві і яблуневі сади. Від рясних овочів гнеться гілля. По швейцарському боці здійснюються високі гори. Я зайшов у село й сів на лаві під розлогим деревом відпочити. Пригадав порядки в „найдемократичнішій“ червоній Росії з її „погранічними полосами“ й „запретними зонами“, що починалися десь за сто кілометрів від кордонів сусідніх держав. Там „вольний громадянин“, навіть мешканець прикордонного села чи міста на кожному кроці наражавсь на небезпеку бути схопленим посіпаками НКВД за підозріння в шпигунстві. . . Там на кожному кроці в „погранічних полосах“ нищипорили сексоти*) в цивільному й військовій „погранічних застав“ з малиновими петлицями.

Нічого цього не видно тут. Я чужинець, без документів, без будь — якої перевірки „органів бдільності“ навіть не відчуваю, що кілька метрів від мене інша країна.

Дві молодіці з кошиками сіли поруч і на моє здивування заговорили українською мовою. Поцікавився ними. Як виявилось, за селом в дерев'яних бараках містився український табір на п'ятсот осіб.

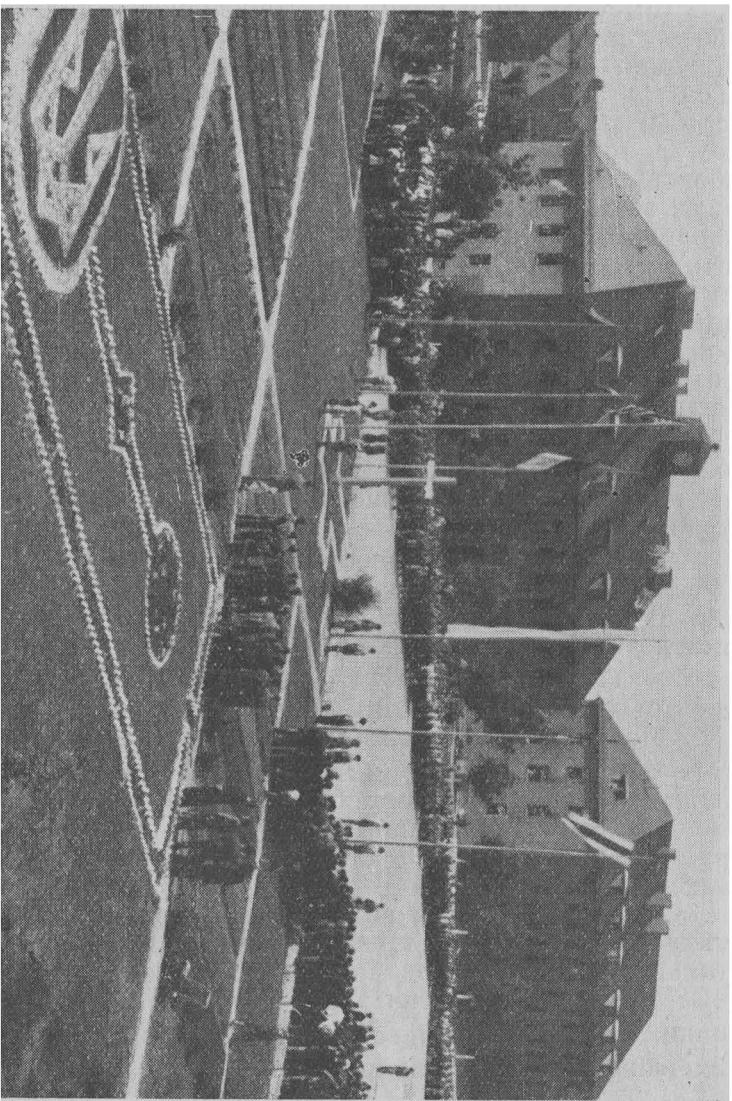
— От тобі й маєш! А француз сказав, що я буду другим українцем у цьому таборі?

Молодиці провели мене до табору. Ознайомившись з його життям, я зрозумів французів. Вони ж бо трактували українців, як громадян окупантів українських земель, а тому що українці були реєстровані як поляки, румуни, чехи, мадяри та інші, той виходило, що табір інтернаціональний.

На п'ятий день я вирішив скористати з „демократичної свободи“ і без зайвого зволікання перейшов нелегально австрійсько-швейцарський кордон.

Темна ніч, дощова злива і вітер були надійні захисники. Французька й швейцарська прикордонна сторожа, сховавшись в приміщеннях, солодко спала. . .

*) Таємні агенти.

Міжнароднальнє пласдове свято в українськьому таборі Сомме-Касерне в Авґібурай. Літо 1946 року.

ТРАГЕДІЯ В ГАРДЕЛЕГЕН

ЗЛОЧИНЦІ ВПІЙМАНІ

Минають роки. . . .

В щоденних турботах зникають з пам'яті пережиті трагічні часи.

Іноді, коли в роботі невістачає сильних духом, відважних людей, згадую друзів і відчуваю, що саме їх тут бракує. . .

Не вірилось, щоб дві тисячі в'язнів, евакуйованих з Роттлебероде пропали безслідно.

А може транспорт опинився на терені Німеччини, окупованої советами?

* * *

*

15 серпня 1947 року до українського табору Сомме-Казерне в Авґсбурзі з'явилися американці й запросили до театру колишніх в'язнів німецьких концентраційних таборів, що належали до Ліги Українських Політичних В'язнів. Американці привезли фотознімки німецьких злочинців гітлерівських катівень, що були впіймані, заарештовані й знаходилися під слідством американського військового суду в Дахав. Знімки були наліплені на картонні щити й розставлені в залі.

Я з хвилюванням придивлявся до кожного обличчя перебираючи в пам'яті СС-ів з концентраційних таборів, які довелося перейти.

Під написами Матгавзен, Дахав, Ебензее, Равензбрік, Фльосенбург знайомих не було. Нордгавзен, Бухенвальд — це якраз ті концтабори, до яких належали команди, в яких був я. . .

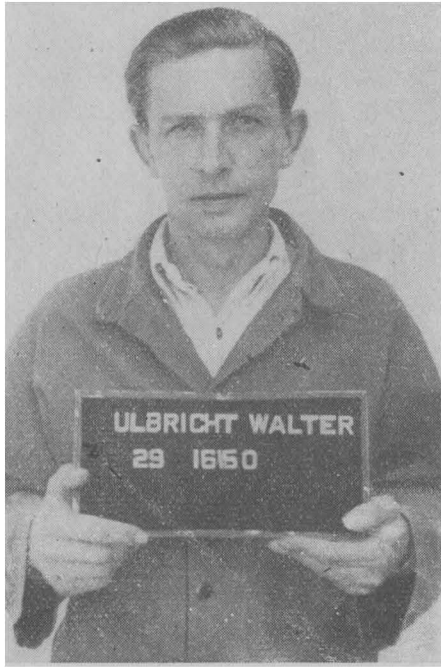
Придивившись до одного з фот, я впізнав коменданта концентраційного табору Роттлебероде Брауни Ерхарта, потім ще двох: лікаря Манштайна і писаря Ульбріхта.

Аж дивно стало, що саме ті, які супроводили транспорт, ще живі.

Після мого зізнання й підписання протоколу американець сказав, щоб я чекав на виклик в Дахав, де незабаром відбудеться процес над злочинцями з концтабору Роттлебероде.

15 вересня 1947 року я отримав виклик до Дахав.

Один з бандитів концентраційного
табору Роттлебероде перед судом.

В Д А Х А В

Їдучи в потязі Мюнхен-Дахав, я хвилювався. В пам'яті відтворилися картини недавнього минулого. Хотілося швидко довідатися про долю друзів.

Живі чи загинули?

На брамі колишнього концентраційного табору в американській сторожі я дістав перепустку. Потім вантажним автом мене повезли на зазначену адресу. Їхали широким асфальтовим шосе. Вздовж шосе високий дротяний пліт. Справа на городаххліново порпалися в землі люди. Це нові в'язні, якраз ті, що ще не так давно були рушіями німецьких фабрик смерти.

Яка іронія долі. . . .

Ліворуч від шосе службові приміщення, гаражі, касарні. . .

Після поладнання формальностей з перепустками мене скерували до готелю в містечку для адміністрації, цим разом „демократичного“ концентраційного табору Дахав. Американський солдат — портъе, видав картку до їдальні, пачку доброго американського тютюну і показав кімнату.

В готелі перебувало багато людей різних рас і національностей. Всі вони колишні в'язні німецьких концтаборів, а тепер свідки процесів.

Щодня в кількох приміщеннях працювало вісім американських військових судів, що розглядали справи німецьких злочинців з різних концентраційних таборів Німеччини.

По приїзді я мав вільний день і вирішив ознайомитися з табором. Відвідав крематорій. Невеличке подвір'я огорожене високим муром з цегли. Посередині великий будинок теж мурований з цегли з невисоким квадратної форми димарем.

Крематорій. . . .

На подвір'ї страшний сморід. Розкладаються закопані в братній могилі людські тіла, що їх застали біля печей американські війська під час зайняття концентраційного табору в 1945 році. Біля входу до крематорію на дощці напис англійською мовою і цифра:

238.000

Це кількість людей, спалених тут німецькими варварами.

Оглядаю устаткування. Дві великі печі для спалення трупів з рештками попелу й нестлілих кісток. Ліворуч важкі залізні двері в газову камеру. Під стелею спеціальні прилади, що формою нагадують розбризкувачі в лазнях. В одній із стін спостережне віконце. Отвір віконця виходить з невеличкої кімнати, в якій сидів оператор. Циліндричні сталеві резервуари з системою рур та вентилів подавали газ до камери.

Важко собі уявити образ людини, яка, спостерігаючи людей, що очікували води, спокійно відкручувала вентиль смертеносного газу. Далі кімната із спеціальними приладами для тортур. . .

Але німецькі варвари убивали в'язнів не тільки газом. За крематорієм біля високої стіни огорожі, між кущами, кілька куп піску, зарослих травою. Тут убивали жетву лежачою большевицьким методом — пострілом у тім'я. Поряд із цим місцем могила, на якій складені вже посохлі вінки з червоними стрічками. На стрічках написи німецькою мовою:

„Вічна пам'ять борцям проти фашизму. КПД“.*)
Посередині могили вилонений з каменю хрест. На пропам'ятній дощці вирізлено:

„96 росіян, що загинули в боротьбі з фашизмом“.

А скільки між ними українців?

Чи знають німецькі комуністи, що для тих дев'яноста шести не миліший від німецького і червоний фашизм,

*) Комуністична Партія Німеччини. .

виразником якого є КПД?

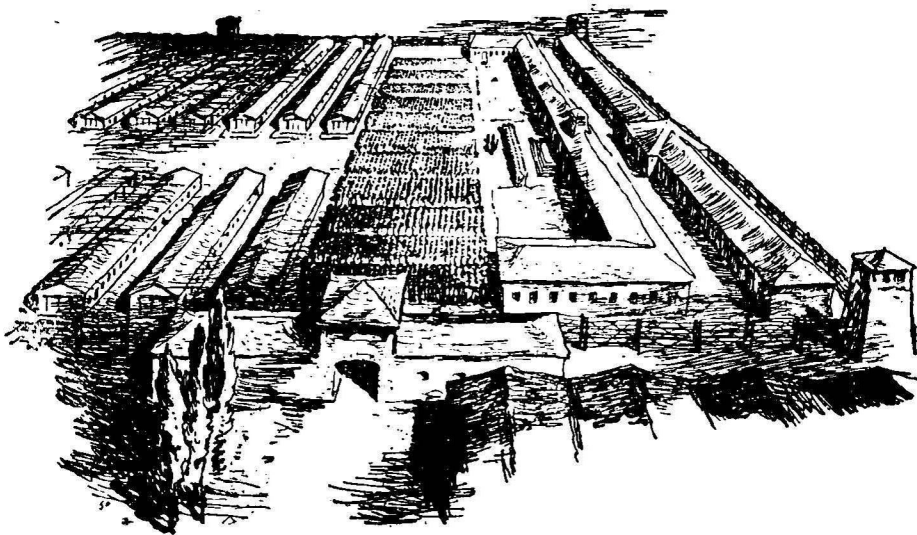
Комуністична спекуляція!

З подвір'я крематорію брама до зразково влаштованих собачих кліток. Сотні кліток, у яких тримали собак вівчарок для охорони концентраційного табору, тепер порожні.

З гнітючим вражінням я залишив крематорій.

По другий бік шосе, окопаний глибоким ровом, містився концентраційний табір. Високі сторожеві вежі, варта на них з кулеметами, високий дротяний пліт з електричним струмом пригадали мені, що власне там перебувають тепер ті, які винні у всіх злочинах, заподіяних люду німецьким народом.

Повз мене весело сміючись, пройшли озброєні поляки, що пильнують злочинців за дротами.

Загальний вигляд частини концентраційного табору Дахав. В'язні вишикувані на перевірку.

ТІЛЬКИ ДВОЄ СВІДКІВ

На другий день після сніданку я з'явився до слідчого, що провадив справу злочинців з Роттлебероде.

Познайомились. Він запитав мене німецькою мовою, якої я національності і якого потребує перекладача.

Я відповів, що українець, і хочу мати перекладачем людину, що розуміє українську мову.

Потім я запитав у слідчого, що сталося з транспортом в'язнів з Роттлебероде.

Він відповів, що всіх знищено в Гарделеґен. Ця вістка була для мене дуже болючою. Потім слідчий сказав, що з цілого транспорту віднайшли тільки двох свідків мене й поляка. Поляк зізнання вже склав, черга на мене. Підійшли до дошки із знімками злочинців, я вказав на трьох бандитів з Роттлебероде.

З нетерпінням чекав появи свідка — поляка щоб довідатись від нього про подробиці загибелі товаришів. Був цікавий, чи не знаю його особисто.

Користаючись з того, що слідчий розшукував перекладача, я оглянув кімнату. За шістьма столами сиділи військові й переглядали папери. Це слідчі й прокурори різних справ. Дві молоденькі німки — машиністки з нафарбованими губами й нігтями цокотіли на друкарських машинках. Скрізь було безладдя й бруд. Порозкидані папери купами лежали на столах, на вікнах, на шафах. Присутні свідки, хто бажав, мав право розглядати папери й робити з них виписки. За одним із столів, нахилившись над пляном концентраційного табору „Дора“, працював польський офіцер з „демократичної“ Польщі. Поляки збирали матеріяли мартирології, чого звичайно не мали змоги робити представники України.

За півгодини прийшов слідчий і повідомив, що перекладача який знав би українську мову, в Дахав немає.

Я гірко всміхнувся.

— Але є людина, яка знає російську, польську і чеську мови, чи ви б з ним могли porozумітися? — запитав.

— Міг би, але все ж таки ліпше знайдіт українця — відповів я.

Потім я запитав у слідчого, чи на суді будуть присутні советські представники.

Він здивовано перепитав:

— А чому Вас цікавить це питання?

— А тому, що коли вони будуть, я від свідчень відмовлюсь. Росіяни супроти українського народу такі ж самі бандити, як і німці — пояснив.

Слідчий засміявся й відповів, що росіяни на цих процесах не присутні. Тим часом через відсутність перекладача мої свідчення відклали. Я звільнився й пішов шукати поляка. Саме як проходив коридором, суд мав перерву. Усіх підсудних бандитів вивели на двір. Серед них я впізнав і колишніх канібалів з Роттлебероде. Всі бандити виглядали дуже добре. Палили цигарки, усміхалися...

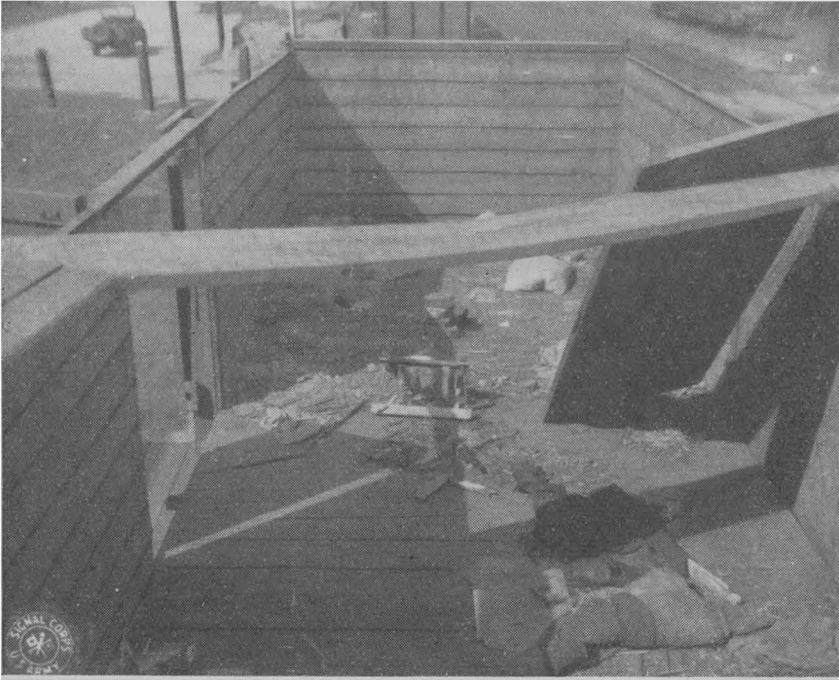
На лавах в коридорі сиділи жінки, близькі родичі підсудних бандитів.

Дружина коменданта концентраційного табору Дахав, що був засуджений на страту через повішення, навіть обідала в ресторані, де харчувалися свідки й адміністрація табору.

Я порівнював все це з комуністичним ладом у Росії. Там не те, що дружину до підсуднього не допустять, а винищать разом з ним і всіх близьких і далеких родичів.

* *
*

Поляка, колишнього в'язня з Роттлебероде, я відшукав в одній з кімнат готелю. Ми відразу впізнали один одного. Я був токарем, а він електриком в одному цеху. Звали його Ромуальд Бонк, родом з Варшави. Він розповів мені про дальшу долю в'язнів транспорту, з якого я втік на станції Остергаген.

З подібного вагону відбулася втеча в'язнів на станції Остергаген.

ТРАГЕДІЯ В ГАРДЕЛЕГЕН*)

8-го квітня 1945 року із станції Остергаген потяг рушив на північ. 11-го квітня зупинився на невеличкій станції Місте (біля Стендаль). Тут в'язням сказали, що за 13 кілометрів зникаються американці. Транспорт далі не піде. Здорових вишикували в колони й під наглядом СС-ів повели в поле. Хворі лишились у вагонах.

Загальний вигляд транспорту біля станції Місте, яким привезли в'язнів з Ротлебероде.

Півгодини пізніше колони були обстріляні з літаків американцями. Частина в'язнів рятуючись від куль, втекла назад до потягу. Тут вони побачили застрілених у ва-

*) Записано зі слів поляка Бонк Ромуальда.

гонах хворих до 300 осіб. Тих, що розбігалися під час налету німці також стріляли. Коли наліт скінчився, втікачів знову зібрали до купи й погнали далі.

Під вечір 11 квітня колона натрапила на перші американські стежі. СС-и розбіглися, в'язні кинулися врозтіч.

До 12 квітня були на волі, ховаючись по кущах і лісках. Однак, коли німці побачили, що американських військ ще немає, вони змобілізували для виловлення втікачів „гітлерюгенд“*), німецьку адміністрацію по селах, СС-ів, „фолькештурм“**) та військо, що перебувало в цих околицях. Під час облав багатьох в'язнів застрелено, інших взято підступом, мовляв, ми вас всіх передамо американцям. Таким способом німці зігнали до 1600 в'язнів і примістили їх в касарнях, поблизу летовища в околиці м. Гарделеген.

12-го квітня видали їжу й частину в'язнів переодягли в німецьку військову уніформу***). Всі були раді, що не сьогодні — завтра будуть на волі.

Несподівано увечорі 13-ого квітня усіх в'язнів із касарень спровадили на летовище, а як смеркло, перегнали до великої стодоли.

В стодолі був настелений товстий шар соломи. У повітрі відчувався запах бензини, але на це ніхто не звернув уваги. Стомлені люди з надією в прийдешній день почали засинати. Раптом опівночі одні з дверей розчинились і до середини вкинули сніп запаленої соломи. Зчинилася паніка. Люди схопились на ноги. Хтось кинувся в розчинені двері, але в цю ж мить упав, скошений з автомата.

Мов сірник спалехнула солома, скроплена бензиною. Люди знімали з себе одяг і всім, що було під руками гасили вогонь.

*) Організація молоді.

***) Народня самооборона.

***) В арештантське убрання переодяглися СС-и.

Після довгої боротьби полум'я згасло. Стало ясным, що загнали в'язнів до стодоли з наміром знищити. Всі приготувалися боронитись.

Через кілька хвилин розчинилися другі двері, крізь які знову вкинули запалений сніп. Люди були приготовані й швидко згасили. Тоді бандити відкрили двоє дверей. Один за одним полетіли запалені снопи. Солома на долівці спалахнула й охопила вогнем всю стодолу.

Люди в палаючому одязі, мов божевільні, кидались на всі боки. В одному місці зібралася купка відважних.

З несамопитим ревом:

„Бий німецьких гадів! — вони кинулись в розчинені двері, але гураганний вогонь важких кулеметів, що були встановлені проти дверей змусив їх відступити, лишивши забитих на місці. Потім до середини полетіли гранати.

Все змішалось, несамопитий крик, дим і вогонь, шматки людського м'яса та безперервні розриви гранат. Поляк Бонк і ще двоє в'язнів, що опинилися біля тих дверей, яких німці не відчиняли, лежачи під купою трупів, робили ножем підкоп. Приблизно за три години вони прокопали під дверима отвір. Увесь цей час в стодолі рвались гранати. Все рідше й рідше ставали крики. Лиш стогнали, вмираючи та благали добити. Поляк, увесь мокрий від крові, що стікала з тіл забитих друзів, втік третім. Його два товариша вилізли першими. Один з них був відразу забитий біля дверей, другого схопила собака, саме тоді, як він намагався проскочити крізь кільце оточення. Цим скористався Бонк. Коли німці кинулись за собакою, він непомітно в це місце проскочив. Втікаючи полем, все ще чув за собою часті розриви гранат і глухе — протяжне:

А . . . а . . . а . . . а . . . а

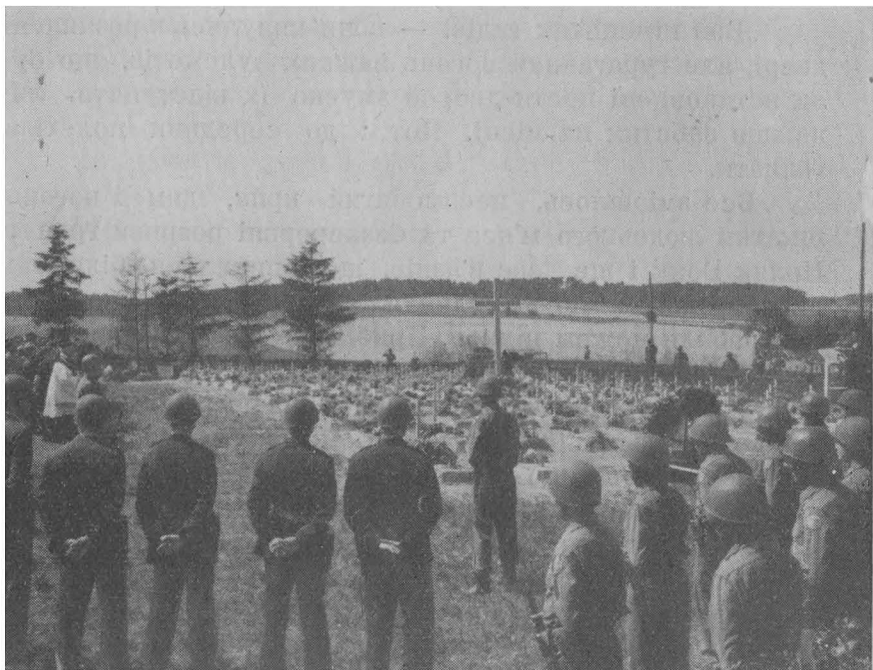
У вибалочку поляк наткнувся на українців — „остів“, що притаївшись, стежили за стодолю. Вони дали йому

одяг і заховали до ранку.

На світанку все стихло. . . . Біля стодоли нікого не було видно.

Перед обідом 14 квітня Гарделеґен зайняло американське військо. Чужинці, що знали про вбивства на лєтовищі, відразу сповістили про це американців.

Картина злочину була жахлива. Після фотографувань та свідчень очевидців американська військова влада видала наказ німецькому цивільному населенню приготувати для забитих цвинтар.

Американське військо віддає почесь похованим в'язням біля Ештедт. Зліва німецьке населення, що під примусом американців ховало забитих.

Перед кількома днями цеж населення брало участь у вбивствах цих в'язнів.

* * *

*

У неділю 16-го квітня Бонк, ідучи вулицею в Гарделеґен, зустрів цивільних людей з літерою „Р“. Вони здалися йому знайомими. Добре приглянувшись, він упізнав з-поміж них німців і фольксдойчів, що пильнували в'язнів у Роттлебероде. Лише не знав, чи брали вони участь у вбивствах. Повідомив про них американців, які їх і затримали. Під час допитів СС-и признались, що вони поповнили вбивства в'язнів на летовищі, а допомагали їм у тому „гітлерюґенд“, „фольксштурм“, німецьке військо та німці-в'язні цьогож транспорту, що з-прибуттям до Гарделеґену були звільнені. Сказали вони також, що після всього ходили й дострілювали тих в'язнів, які подавали ознаки життя. Всю цю банду американці розстріляли.

* * *

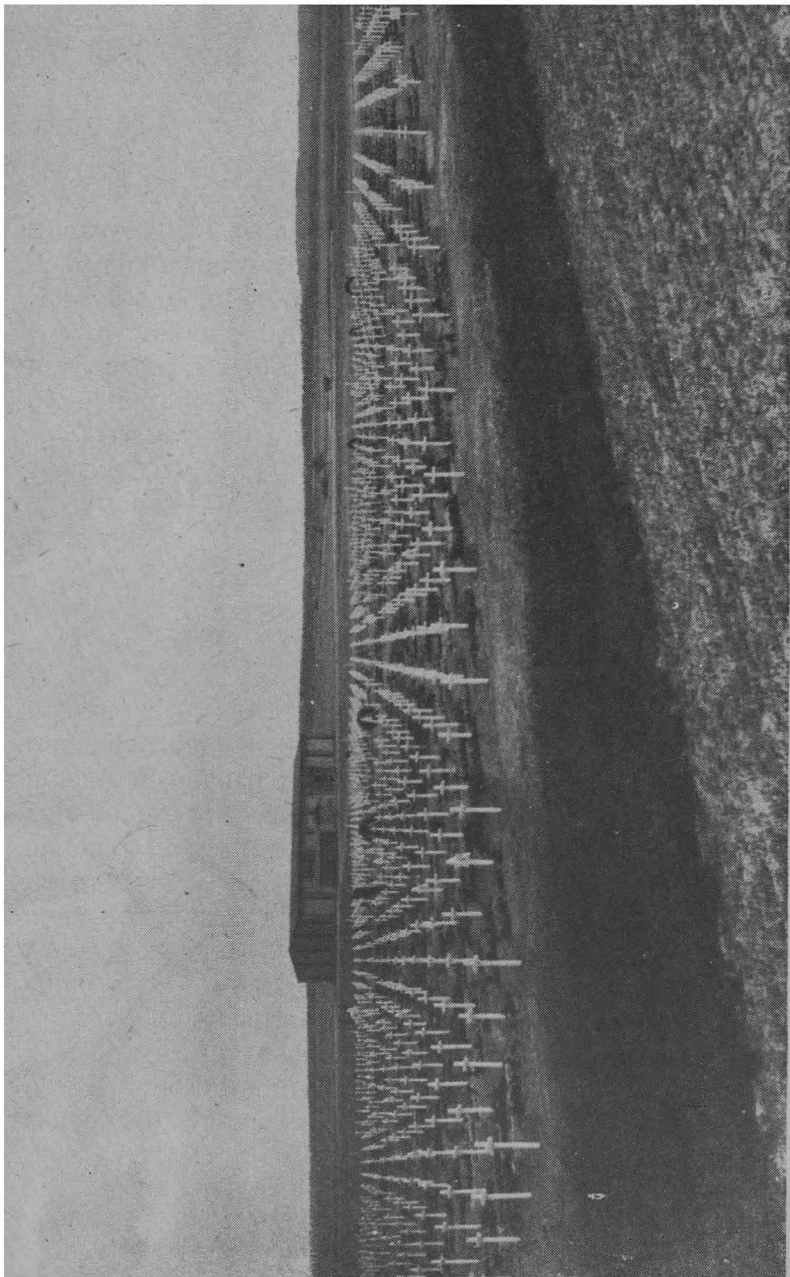
*

В stodолі летовища біля Гарделеґен загинуло понад 1600 людей.

На великому цвинтарі, влаштованому поряд stodоли, було поховано в окремих могилах 1316 трупів, а в братній могилі більше 300 пошматованих тіл.

Копання могил, труни й хрести, як також вінки на могилах були зроблені німецьким населенням.

Триразова сальва з рушниць американської армії проважали в останню путь жертви німецького фашизму.

Цвинтар на л стовпці біля Гарделеген. На задньому плані стопола.

ПЕРЕД С В І Д Ч Е Н Я М

Наступного ранку я знову з'явився до слідчого. Він повідомив, що перекладача, який знає українську мову, знайдено. Зняв телефонну рурку й набрав номер. .

Я сів за вільний стіл і почав переглядати папери. Між різними протоколами зізнань натрапив на справу Гарделеґен. Друковано її було англійською мовою та підкріплено фотознімками. Там було кілька протоколів, писаних по-польськи, серед них і зізнання свідка поляка Бонк.

Я звернув увагу на те, що в цілій справі не було й слова про українців, яких в Гарделеґен між в'язнями згнуло не менше 500 осіб.

У своїх зізнаннях поляк сказав про загибель французів, поляків, чехів, італійців, росіян, жидів і навіть мадьяр — яких взагалі не було в концентраційному таборі Роттлебероде.

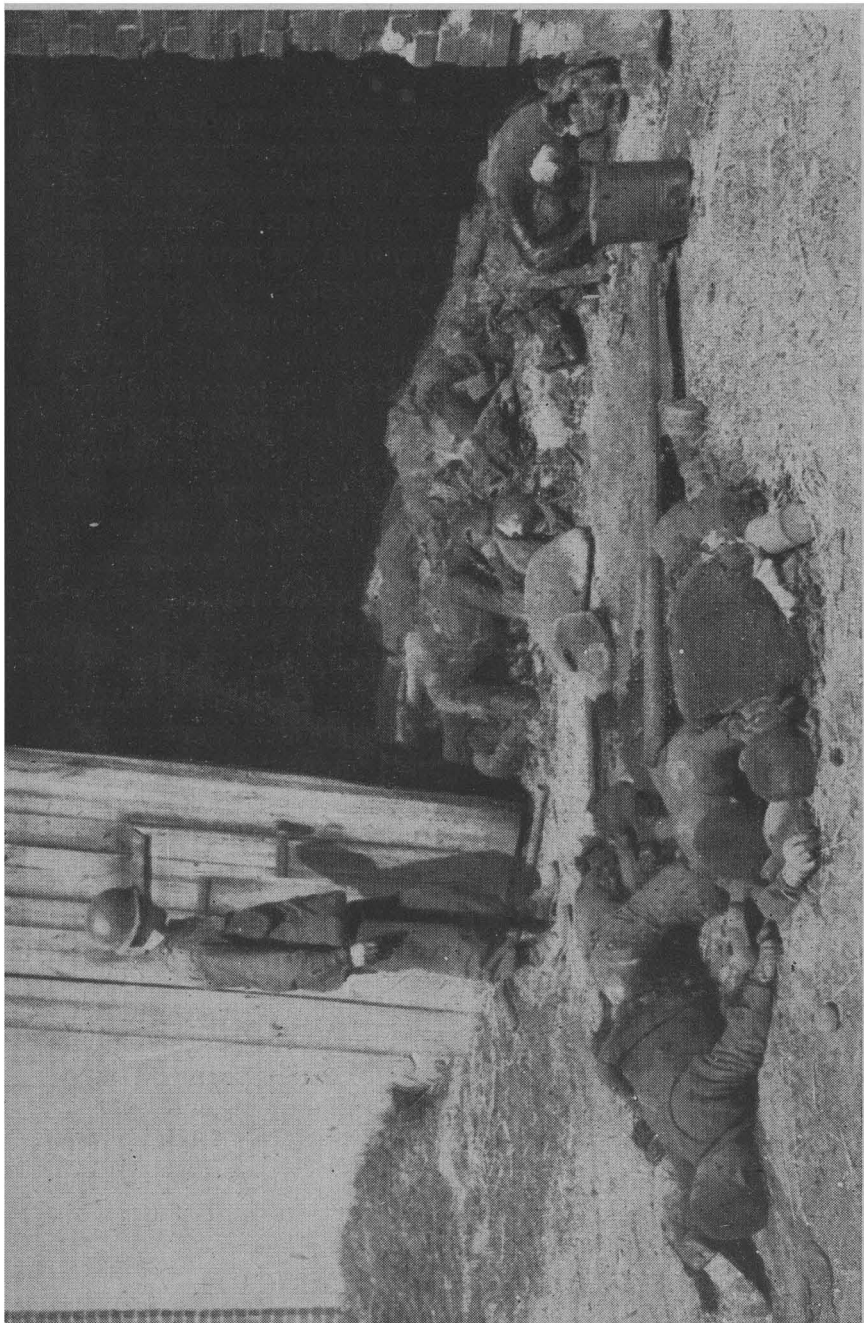
Все це спонукало мене застановитися над тим, чи не зроблено це з боку поляка навмисне.

Кількома годинами пізніше мої припущення підтвердились.

Прийшов перекладач. Познайомились. . . Після кількох слів виявилось, що він української мови не знає, а тільки розуміє.

Я не хотів розчарувати слідчого й домовився з перекладачем, що буду розмовляти з ним по-російськи, але він, якщо його запитають, якою мовою я говорю скаже, що українською.

Щоб бути певним за нього, бо він мав перекладати мої свідчення на німецьку мову (для підсудних), а інший перекладач з німецької на англійську (для суду), я вирішив познайомитися з ним глибше. Найперше поцікавився, якої він національності, звідкіля знає російську мову і що може сказати про Україну.

Біля одних з дверей стодоли.

Перекладач, не вагаючись, відповів, що він німець з Чехії. Російську мову вивчав на спеціальних курсах. Під час німецької окупації України в 1942 році був перекладачем військової комендатури в м. Скадовську. Про Україну сказав, що українці народ привітний, мають багато хліба, та що на Україні ростуть смачні кавуни й дині.

Потім я запитав його, що він знає про взаємовідносини між українцями й поляками та між українцями й росіянами.

На моє здивування німець добре орієнтувався в тих справах і відповів, що українці й названі народи є історичні вороги між собою. Для підкріплення цих тверджень вказав на кілька історичних фактів.

З перекладача я був цілком задоволений.

Після знайомства ми розійшлися з тим, щоб наступного дня, як сказав слідчий, бути приготованими до зізнань.

Перекладач відійшов, а я з дозволу слідчого далі переглядав документи.

Кільканадцять товстих книг були заповнені прізвищами німецьких злочинців від маленького урядовця до коменданта й шефа концентраційних таборів, скрізь там де тільки ступала нога німецького окупанта. Весь перебіг пересувань і призначень кожного з них був записаний з винятковою точністю, як також схарактеризовані особисті прикмети кожного з СС-ів. За цими списками німецькі злочинці підлягали виявленню й відданню під суд.

Десь за двадцять хвилин повернувся мій перекладач і, нахилившись, пошепки сказав:

— Я маю розповісти Вам дещо важливе, але прошу нікому про це не говорити.

— Добре, — відповів я.

Він оповів:

— Тільки що підслухав розмову між поляком, перекладачем суду*), й американцями. Цей поляк в колі слідчих говорив, що він внесе протест проти допущення на судовий процес свідком українця. Мова йшла про Вас. Він сказав, що треба перевірити, чи цей українець не був також СС-ом. Потім додав, що всіх українців треба винищити разом з німцями, бо вони бандити.

— А як реагували американці на заяву поляка? запитав я.

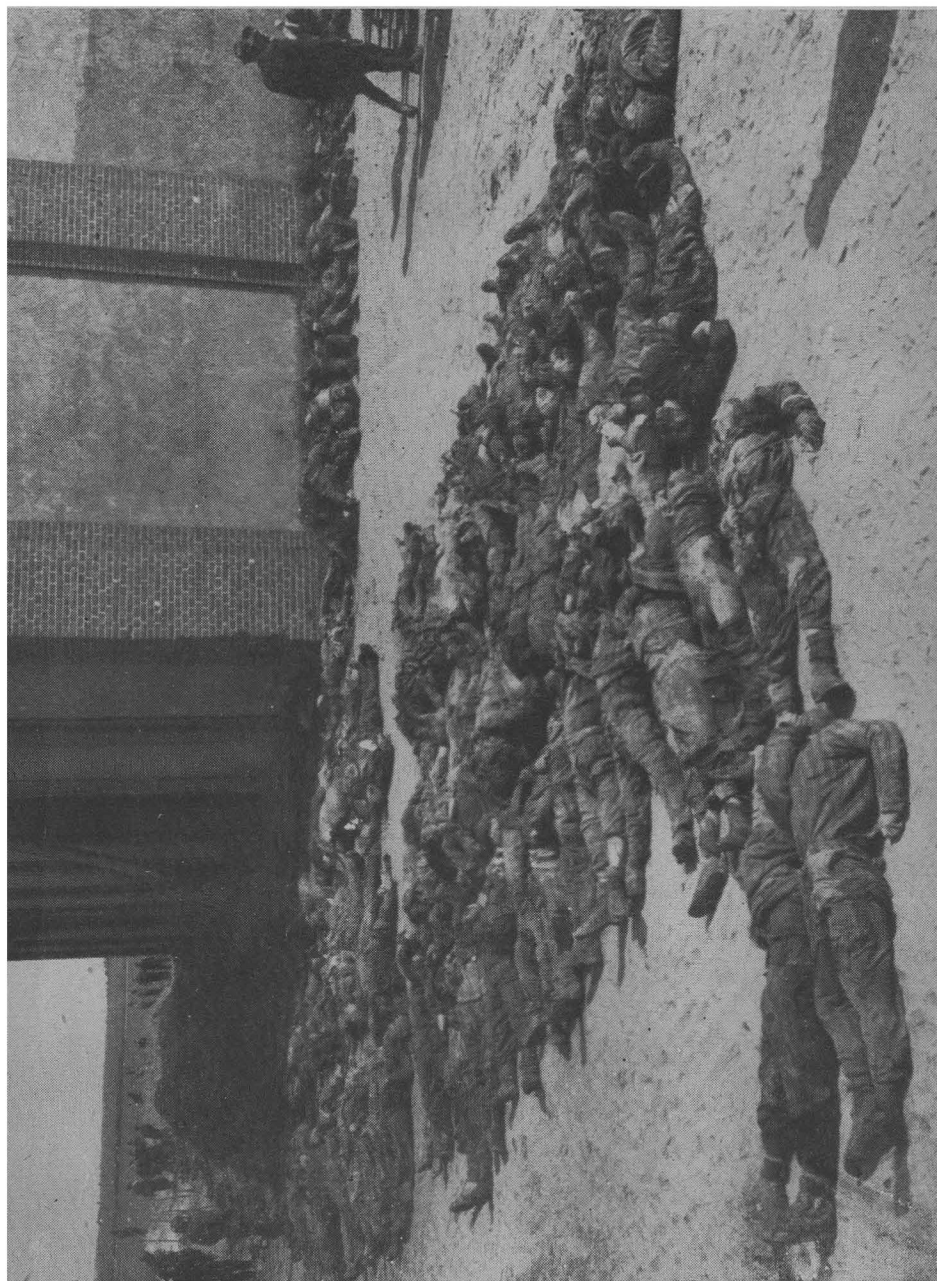
— Сміялись, — відповів перекладач.

*) Поляк перекладав з німецької мови на англійську.

Богонь важких кулеметів не давав можливості прорватися в розчинені двері.

Німецьке цивільне населення вносять із стодолі групи.

СУДОВИЙ ПРОЦЕС

Перед дверима залі судових засідань вартує вояк американської армії. Я з перекладачем чекаю в коридорі виклику.

Хвилююсь. Зараз мене покличуть до залі, де судять бандитів. Мої свідчення мусять бути обґрунтовані й не заперечні. Я мушу доказати на фактах, що бандитські вчинки „юберменшів“ були доконані на моїх очах, що я сам був жертвою їхніх злочинів.

Американці попередили, що загальникові означення не дають прокуратурі підстав вимагати найвищої кари для підсудних.

Суд потребує фактів!

Бандити крутять, рятують своє життя. Виправдуються, що не вони, мовляв, винні в злочинах, а інші — саме ті, яких ще не впіймано або скидають вину на тих, що їх вже знищено без суду. Бандити були певні що в'язні не живуть, а проти свідчень одного чи двох вони викрутяться при допомозі німецьких оборонців, які всупереч вимогам справедливості взяли на себе відповідальність їх боронити.

Відновлюю в пам'яті найдрібніші моменти з життя в концентраційному таборі Роттлебероде. Пригадую подробиці злочинів, що їх вчинили троє підсудних Брауни Ерхарт, Пауль Манштайн і Вальтер Ульбріхт.

* * *

*

Двері розчинились, на поріг ступив військовий і назвав моє прізвище. Я з перекладачем зайшов до залі.

Мені вказали зайняти місце на високому кріслі перед довгим столом, за яким сидять американські судді. Поруч зліва зайняв місце мій перекладач. З правого бо-

ку сидів поляк, що перекладав свідчення на англійську мову.

Судді тихо радяться-між собою. Під стіною ліворуч на підвищенні за загорожею вісімнадцять пар бандитських очей вп'ялися в мене. У кожного на прудях дошка з порядковим числом. Перед бандитами цілий ряд німецьких оборонців.

Праворуч з протилежного боку сидять американські слідчі й прокурор. Два стенографісти пригугувались фіксувати перебіг судового процесу на спеціальних апаратах.

Судді підводяться з місць. Всі встають. Літній голова суду промовляє англійською мовою.

— Це до Вас не стосується, — пояснює мені перекладач.

Суддя сідає. Всі займають свої місця.

Потім суддя звертається до мене (через перекладача).

— Підведіться, — переказує перекладач, — піднісіть праву руку догори, складіть два пальці докупи-ось так — показує, — і скажіть: Присягаю!

— Присягаю! — повторюю.

— Ви присягнули судові, що говоритимете тільки правду, — пояснює перекладач.

С у д д я: — Підійдіть до підсудних і вкажіть пальцем на всіх тих, кого Ви знаєте.

Я підхожу до бандитів.

— Бандит Браун Ерхарт, комендант концентраційного табору Роттлебероде! — голосно промовляю, вказавши пальцем.

Бандит без найменшої ознаки занепокоєння перевертає дошку числом до грудей. Кілька хвилин я пильно дивлюсь йому в вічі. . . .

Оглядаю інших. Бандити добре вгодовані. Масні обличчя блищать від поту.

— Бандит Вальтер Ульбріхт — „шрайбер“ концентраційного табору Роттлебероде! — промовляю, вказуючи

пальцем на другого бандита.

— Бандит Пауль Манштайн — лікар концентраційного табору Роттлебероде! Названі перевертають дошки. Після цього я повертаюсь на своє місце.

С у д д я: — Розкажіт судові все, що Ви знаєте про злочини, вказаних Вами людей.

Зізнання починаю заявою до Американського Суду. Промовляю стоячи з павзами, щоб дати можливість перекладачам подати мої свідчення у двох мовах.

Зміст заяви був приблизно такий:

Високий Американський Суде! Як українець вважаю своїм національним обов'язком з'ясувати таке: З перебігу судового процесу мені відомо, що в усій справі про злочини в концентраційному таборі Роттлебероде й Гарделеген жодним словом не згадувано про в'язнів українців, що впали жертвою німецького варварства. Сталося це з вини німецьких расистів, які позбавили українців національного імені і трактували нас не як окрему націю, а як підданців тих окупантів, під якими перебували українські землі до німецько-большевицької війни 1941 року. Таким чином велика кількість українців опинилася під назвою „росіян“ і „поляків“.

Високий Американський Суде! Я один з тих українців, що в німецькому концентраційному таборі був примушений носити тавро „R“ (росіянин).

Заявляю, що ніколи до російської національності не належав. З огляду на вище сказане прошу внести до протоколу мою наступну заяву:

З — поміж різних національностей, що були ув'язнені в концентраційному таборі Роттлебероде, українська група політичних в'язнів становила 500 осіб. До цієї групи належали українці, що їх німецькі расисти зараховували до поляків, росіян, чехів і інших з огляду на їхню колишню державну приналежність. . Всі ці українці впали жертвою трагедії, що сталася в Гарделеген. Сьогодні

окремі національності не маючи на те жодного права виступають перед судом і намагаються присвоїти ці жертви, показуючи їх у своїй статистиці. . . .

На цім місці я перериваю промову, даючи можливість говорити перекладачам.

Поляк-перекладач нервує переказуючи її по англійськи.

— Чи він вірно передає мої слова? — запитую свого перекладача.

— Так, — відповідає він.

Переклад закінчено я продовжую далі:

Шановні Судді! Перед тим, як перейти до безпосередніх свідчень, хочу зазначити, що в своїх бандитських вчинках СС-и не були самотні. Німецьке цивільне населення брало найактивнішу участь у вилученні й знищенні в'язнів, що втікали з транспортів під час евакуації та ховалися по лісах.

В лісі біля села Штемпеда (околиця Нордгавзен) 9. 4. 1945 року німецьке цивільне населення забило трьох українців і двох поляків, що втекли з транспорту під час евакуації концентраційного табору Роттлебероде.

На цьому місці німецькі оборонці перебивають мою промову вигуками:

— Свідок говорить не по суті справи!

— Ми протестуємо проти обвинувачення цілого німецького народу!

Суддя підводиться й, звертаючись до оборонців пояснює:

— Свідок має право говорити все, що він знає в тій справі.

* * *

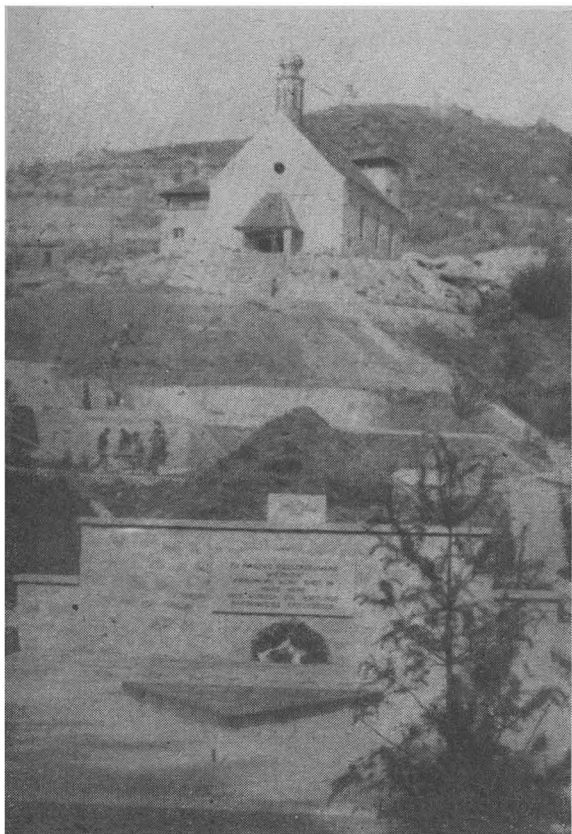
*

О 6-ій годині вечора я скінчив свідчення проти трьох підсудних расистів. Потім ще дві години відповідав на запити німецької оборони та перехресні допити Суду.

Оборонці намагалися „впіймати“ мене й заллутати на дрібничках, однак мої відповіді були влучні й ставили їх у смішне становище.

О 8-й годині судове засідання скінчилося. В розмові із слідчим він дав зрозуміти, що злочинці будуть засуджені на кару смерти через повішання.

Не чекаючи присуду, я відїхав з Дахав.

В колишньому концентраційному таборі Фльоссенбург над Долиною Смерти з каменю сторожових веж Міжнародній Комітет збудував Каплицю. В ній уміщено національні урни з гербами. Під українським гербом напись: „ВІРНИМ СИНАМ УКРАЇНИ“.

БОРЦЯМ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ

Про кількість українців що загинула в німецьких концентраційних таборах, тепер важко сказати. Можна вважати, що ця цифра наближається до І мільйона.

Завдання дослідників української мартирології — вилучити ці жертви із статистичних даних окупантів українських земель, куди українців зараховано за державною приналежністю.

Надгробна илита в „Долині смерті“.

Українські політ'язні, що лишилися живими, не забувають про це і увіковічують пам'ять сотен тисяч безіменних синів України скрізь, де на це дозволяють умови. Одним з таких тривалих пам'ятників збудовано в ко-

лишньому концентраційному таборі Фльоссенбург в Німеччині.

Тепер фльоссенбурзький концтабір замість в'язнів заселений втікачами з „раю“ східної „демократії“. Сотні людей приходять оглянути місце тортур, Долину Смерти мучеників двадцятого століття. В таборі над Долиною Смерти Міжнародний Комітет (ініціаторами заснування якого були українці) збудував каплицю. Вартівню СС перетворено на дзвіницю. Долина Смерти-це тепер один великий мавзолей. В строгій симетрії збудовано надгробні національні плити. Їх вісімнадцять. Посередині-висока спільна могила у формі піраміди. Побіч великий в'язничний трикутник з червоного каменя, а замість номера в'язня число замордованих: 73.296. На високому комині крематорію цифри поляглих, перша з них-це росіяни — 26.430, поляки — 17.546, далі чехи — 3.784. Серед написів не видно українців: список складений за документами картотеки гестапо, яку ведено за державною, а не національною приналежністю. Серед могил 144 в'язнів померлих по приході американців, 15 могил українців. На них хрести й написи з іменами, датами смерти й золотими тризубами. Про це подбала Грука, українського політв'язня на чужині.

Український герб в Фльоссенбурзі.

З М І С Т

	стор.
Арешт.....	11
Назустріч волі:	
Втеча	25
Зневіра	33
Воля	43
Ми українці:	
Дні гніву і помсти	51
Доля моїх друзів	63
„Дора“	67
„О“кей чекословак“	78
Buchenwald	
На розшуки	92
Трагедія в Гарделеґен:	
Злочинці ввіймані	100
В Дахав	103
Тільки двоє свідків	106
Трагедія в Герделеґен	109
Перед свідченням	115
Судовий процес	121
Борцям за Волю України	126